

JÓZSA PÉTER

TÍZ ESZTENDŐ ALAKULÁSOK A MAGYAR ÉRTELMISÉGBEN 1967–1977 KÖZÖTT

KENDE PÉTER BEVEZETŐJE

Az alább olvasható szöveg számomra egy régi adósságot ró le, a mai olvasó számára pedig betekintést nyújt a hatvanas–hetvenes évek pártállamidegen magyar értelmiségének közérzetébe.

Szerzője, Józsa Péter a kor egyik ismert és elismert szociológusa volt, aki egyebek között a strukturalizmus magyarországi meghonosításában szerzett érdemeket. Én a háború utáni évek egyetemi világában ismerkedtem meg vele, s emigrálásom előtt (1957. január vége) nem sokkal az 56 utáni útkeresési próbálkozásai hoztak vele össze: egy Max Webertől elinduló szociológiai könyvsorozat kiadásáról álmodozgattunk.

Ezt követően 1976-ban láttam őt viszont Párizsban, ahová – már tevékenyen működő szociológusként – jó szerencséje kiutazni engedte, s ahol akkor már gyümölcsöző szakmai kapcsolatokat épített ki több francia tudományos műhellyel. Engem arról tájékoztatott, hogy szellemi ellenállás van, illetőleg hogy még hiányoznak ennek a formai (szervezeti, politikai) keretei. Tulajdonképpen arra akart rábeszélni, hogy indítsunk együtt egy Párizstól Budapestig ívelő elméleti-politikai folyóiratot, amelyhez a magyarországi közreműködőket ő, a külfoniaikat pedig én szervezném. A tervet tréfásan *Öst-Westlicher Divannak* neveztük egymás között.

A párizsi *Magyar Füzetek* (1978–1989) voltaképpen ebből az ösztönzésből keletkezett, ősgigondolója Józsa Péter volt (amint ezt a folyóirat történetét összefoglaló kis tanulmányomban¹ meg is írtam). Józsa nevével azonban a sorozat füzetekének és köteteinek egyikében sem találkoztunk, holott az első három szám még Józsa életében jelent meg, illetve készült. Ennek az az oka, hogy a mellékelt dolgozat késve érkezett a folyóirat induló számához (1978. ősz). A következő számban azért nem kaphatott helyet, mert az egy Budapestről megszerkesztve érkezett zárt anyag volt. Valami okból, amelyre már nem emlékszem, Józsa dolgozata a 3. számból is kiszorult, a 4. szám (még mindig 1979-ben, de már Józsa Péter Bibóéval szinte napra egybeeső halála után) pedig teljes egészében a Bibó István tanulmányaiból készült válogatásnak volt fenntartva. S mire Józsa elemzésének végre helyt adhattunk volna, a magyarországi értelmiségi közhangulat már messze túlhaladt azokon a problémákon, amelyekről a dolgozat említést tesz. Így aztán nagy szomorúságunkra a szöveg a kéziratmetetőbe szorult, ahonnan talán egy éve került át az 1956-os Intézetbe. Ott figyeltek fel arra, hogy ez a negyedszázados szöveg milyen érdekes, azóta feledésbe merült dolgokat tartalmaz. Nem lehetne-e most már

1 „A Magyar Füzetek búcsúja”. *Századvég*, 1990. 3–4. sz. 5–13. o.

kordokumentum gyanánt publikálni – szegezte nekem a kérdést az *Évkönyv* egyik szerkesztője, Ständeisky Éva. Az indítványra örömmel mondtam igent, egyrészt mert valóban érdekes a szöveg, másrészt pedig így végre célhoz jut egy annak idején kallódásra kárhozott írás.

Még megjegyzendő, hogy a kézirat fejlappján nem Józsa Péter neve állt, hanem a kettőnk megállapodása alapján választott pszeudonim, Péczeli Jolán. Józsa haláláig csak a feleségem és én tudtuk, hogy ki rejtőzik az álnév mögött. A viszonyok olyanok voltak, hogy még a legszorosabb baráti-munkaközösségi körben sem volt tanácsos egy rejtőzködő szerző nevét kolportálni: ki tudja, hogy egy véletlen elszólás milyen illetéktelen fülelőig juttathatná el... Ma már ezen mosolygunk, de akkor ezek komoly dolgok voltak.

A dolgozat – bár egészen pontos dátumot nem tudunk mondani – minden valószínűség szerint 1978-ban íródott. A szövegen csak stiláris és helyesírási javításokat végeztek a szerkesztők, ezért az olvasónak nem szabad elfeledkeznie arról, hogy sok minden, amit Józsa Péter jelen idejű érvényességgel fogalmazott meg, mára természetesen érvényét veszíthette.

Magáról a dolgozatról közelebbit nem kell mondanom: ítélje meg az olvasó, hogy huszonöt év távlatában mi hámozható ki a magyarországi értelmiségi közérzetnek ebből az *inside-story*jából.

A KIEGYEZÉS KÖRÜLMÉNYEI – A REFORM

A magyar társadalomtörténet e tanulmányban csak annyiból érdekes, amennyiben szükséges az értelmiség magatartásának megértéséhez. Lehetetlenség volna elemezni mindama tényezőket, amelyek az 1967-es kiegyezéshez vezettek, s amelyeknek kombinált játéka szabta meg utána is a fejleményeket. Némi kitekintésre mindazonáltal szükség van.

A kiegyezés bázisa az úgynevezett „gazdaságirányítási reform” vagy más néven „új gazdasági mechanizmus” volt. A reformviták már a hatvanas évek elején megindultak. A reform szükségességét részint közzgazdászok hangoztatták, részint pedig párt- és állami vezetők mint Péter György, Nyers Rezső, később Fock Jenő, a gyorsan emelkedő Vályi András stb. A hivatalos reformtervezet 1966-ra készült el, 1967-ben hagyta jóvá a Központi Bizottság.

A reform általános, elvi célkitűzése a mereven bürokratizált és centralizált, a mechanikusan értelmezett „többtermelést” fetisizáló, a munka termelékenységének lényeges emelésére, sőt a lakosság pusztá ellátásának folyamatos biztosítására is képtelennek bizonyult sztálini gazdasági struktúra felszámolása. Nagyon leegyszerűsítve: a rentabilitás biztosítása a termelési eszközök állami tulajdonának érintetlenül hagyása mellett.

Ennek megfelelően a reform három fő célkitűzése: az értéktörvény vagy a gazdaságosság érvényesítése az üzemek tevékenységében és a gazdaság egészében; a vállalati önállóság megvalósítása és ezzel a szabad vérkeringés, a praktikus hajlékonyság előmozdítása; annak a bevezetése, amit az anyagi érdekeltség progresszivitási elvének nevezhetnénk.

Az első kettő nem igényel kommentárt, a harmadik azonban igen, annál is inkább, mivel azt abban a nyílt formában egyetlen reformdokumentum sem fogalmazta meg, viszont a későbbi konfliktusok egyik fontos ürügye volt.

A sztálini modellben a gyárigazgató ugyanolyan állami (párt-) hivatalnok, mint a tanácselnök vagy a párttitkár, vagy a nyomozótiszt. A státusával együtt járó javadalmak ugyanolyan természetű bürokratikus juttatások (kocsihasznalet, lakás, káderbolt, különleges üdülési lehetőségek stb.). A „jó munkájáért” járó plusz sem különbözik: valamivel több juttatás, stabilabb pozíció, kitüntetés, presztízs.

A reformerek elgondolásai mögött jelen volt az a Magyarországon már 1954-ben megérett felismerés, hogy a szocialista gazdaság többek között azért sem működik, mert az üzemek ál-

lami tulajdonba kerülve sehol, semmilyen értelemben sincsenek olyan a termelési folyamatot közvetlenül befolyásoló meghatározott személyek, csoportosulások stb., akiknek személy szerint érdekük volna az intenzív és lehetőleg harmonikus fejlődés biztosítása. (A reformerek a Nagy Imre-féle 1953–1954-es reformperiódusban többnyire tagjai voltak az ezt a kurzust támogató fiatal pártértelmiségnek, majd az 1955–1956 folyamán kikristályosodó pártellenzéknek.) A hatvanas évek első felében arra a gondolatra jutottak, hogy az ésszerű gazdálkodásban a növekedésben való személyes érdekelttség mechanizmusát úgy lehet kialakítani, hogy ha ettől a gazdálkodók anyagi helyzete drámai mértékben függ – vagyis például a művezető prémiuma érje el az évi hét-nyolcezer forintot, az osztályvezető mérnöké a tizenkét-tizen-nyolcezeret, a vezérigazgatóé a negyven-ötvenezer is.

Persze ahhoz, hogy a renumerálásnak ez a módja nemzetgazdaságilag igazán hatékony legyen, új kritériumok kidolgozása vált elodázhatatlanná magának az eredményességnek a mérésére. Tegyük hozzá, ez a rész volt a kidolgozott reformban – szükségképpen – az egyik legproblematikusabb pont. Mindez egy csapásra kikezdte az egész árelméletet, és felvetette a közgazdaságtannak számos más addigra félig-meddig lezárt vagy eltemetett kérdését.

A párt és a kormány törvényerejű rendeletekkel, szervezeti és személyi intézkedésekkel hozzáfogott a reform megvalósításához. Bízta elsősorban a közvetlenül érdekeltet, másodsorban a lakosság támogatásában, a parasztokéban csakúgy, mint a munkásokéban, bízta a csehszlovákiai fordulatban (a reformerek egy része Ota Šik elgondolásait igen közel állónak érezte), s bízta abban, hogy a reformtól várható gyors gazdasági javulás eloszlatja majd a szovjet vezetők gyanakvását is.

Az értelmiségben meginduló mozgások megértéséhez fontos tudni, milyen erők álltak a reform mögött, amelyek elleneztek, s hogy az egész folyamat milyen politikai és ideológiai konzekvenciákkal járt.

A REFORMOT KÍSÉRŐ POLITIKAI ÉS IDEOLÓGIAI KONFIGURÁCIÓ

A reformtörekvést a legnagyobb meggyőződéssel természetesen a közgazdász értelmiség egy része támogatta, olyan emberek, akik a legtöbb és a legmélyebb információval rendelkeztek a bajokról, az átörökölt struktúra életképtelenségéről. Melléjük állt a „menedzserek” vezető rétege (bizonyos miniszterhelyettesektől és trösztvezérektől nagyvállalati vezérkarokig), hiszen nekik a reform ésszerűbb gazdálkodást, értelmesebb, igazoltabb tevékenységet, nagyobb hatalmat, bizonyos gazdasági-politikai-szellemi függetlenséget ígért. Velük voltak a már említett csúcsvezetők meg a „második vonal” néhány figurája is (Huszár István, Tímár Mátyás, Ajtay Miklós stb.). Nevezzük ezt a nem kis létszámú embercsoportot az uralkodó osztály technokrata frakciójának. Végül sikerült elgondolásaiknak megnyerni a centrumot is (Kádár János, Aczél György, Fehér Lajos, Apró Antal), e nélkül a KB sohasem fogadta volna el azokat.

Ellenezte a reformot az egész pártgépezet, élén a megyei apparátussal és a KB apparátusának számos hivatalnokával, valamint magától értetődően a hadsereg és a rendőrség számos exponense – vagyis azon szférák, ahol a legtöbb sztálinista maradt funkcióban, és amelyeknek ezen túlmenően feltétlen, osztatlan hatalmát is fenyegette a reform. E bürokrata frakciónak is megvoltak a maga vezetői a csúcsszervekben: a PB-ben Biszku Béla, Gáspár Sándor, Nemes Dezső, a nagy-budapesti pártbizottságban Németh Károly stb. Az elkövetkező időszakot (1972 végéig) e két frakció ádáz harca jellemezte, olykor véres epizódokkal, mint például Péter György, Vályi András, Tömpe András máig is tisztázatlan körülmények között bekövetkezett halála. Mivel a reform a technokráciát bizonyos mértékig hatalomra juttatta, de a bürokráciát a hatalomtól nem fosztotta meg, nem tévedek nagyot azt állítván, hogy 1967–1968

folyamán Magyarországon különleges kettős hatalom jött létre, és ez a helyzet mind az értelmiség, mind a porondra lépő új, fiatal nemzedék viselkedését mélyen befolyásolta.

A harc nem mindig és nem csak közvetlenül a hatalomért folyt. A harcoló felek taktikája, ilyen-olyan reagálásuk ideológiai összetevőiktől is függött, továbbá ideológiai áttételekkel, ideológiai kihatások által különböző és változó csoportokat állítottak maguk mellé, vagy sodortak ellenfelük táborába.

Ideológiai síkon bizonyos fogalompárokkal lehetne tömören kifejezni az összecsapásokat szabályozó, a pártokat megalkotó princípiumokat. Ez persze mind leegyszerűsítés, mégis érzékelhetőnek látom a történeteket ilyenénképpen.

A technokrácia vagy reformpárt a „gazdasági szabályozók” érvényesítését követelte, a bürokrácia vagy rendpárt viszont a „tudatos szocialista osztálypolitika” szükségességét hangoztatta. Az első elv logikája ez: a dolgok csak úgy mehetnek jól, ha az emberek nem előírásból, hanem érdekből cselekszenek, s a szocialista állam feladata ama mechanizmus kialakítása, amelynek jóvoltából maga az élet neveli rá – akár hosszadalmasan is – a tömegeket, hogy úgy lássák saját érdekeiket, ahogyan az a szocialista fejlődésnek is érdeke. Ez a gazdasági szabályozók fejlődésének mechanizmusa. A másik elv abból a lenini gondolatból indul ki, hogy a szocialista forradalom egy politikai hatalomátvétel, és az új politikai felépítmény „építi maga alá” a szocialista gazdaságot (fordítva, mint a polgári forradalom esetében), tehát a gazdaság bontakozását nem szabad az egyéni érdekek tömeges érvényesülésének játéka bízni, mert az élet spontaneitása csak kapitalizmust szülhet.

A reformpárt a rentabilitást és a hatékonyságot hirdeti, a rendpárt a párt- és államvezetés szilárdságát helyezi előtérbe. A technokraták komolyan veszik Leninnek azt a tételét, hogy a szocializmus csak akkor bizonyítja be fölényét, ha a kapitalizmusnál magasabb fokra emeli a munka termelékenységét, s megpróbálnak konkrét programot kidolgozni, amely ezen elvnek közvetlenül érvényt szerezhet. A bürokraták Leninnek ahhoz a tételéhez ragaszkodnak, hogy a marxizmus alfája és ómegája a hatalom kérdése. A hatalmat kell megtartani, szilárdítani és kiterjeszteni; a két vilárendszer között nem verseny folyik, hanem élet-halál harc; eredményeik nem összemérhetőek; az ipari országokat nem utolérni kell, hanem (előbb vagy utóbb) legyőzni. E két felfogásban nem nehéz felismerni a hruscsovi, illetve a sztálini alapkonceptiók tükröződését, nemkülönben azt a két pólust, amelyek között a szocialista tábor külpolitikai taktikájának ideológiája ingadozik.

A technokraták a racionalitás elve mellett kardoskodnak, s a gazdasági növekedés, az objektív ágazati összefüggések öntörvényei által diktált következményeket hangsúlyozzák. A bürokraták a szocializmus „eszméire” (és ezen belül olykor, ha ez taktikailag indokolt, a szociális igazságosság szempontjaira) hivatkoznak, s azt hangoztatják, hogy a szocialista gazdaságpolitika nem ésszerűségek érvényesítése, hanem beavatkozás, eszmék megvalósítása a gazdasági életben. (Persze ez teszi lehetővé a reformerek szemében, hogy a sztálini gazdaságpolitikát voluntaristának minősítsék.)

Külön megemlítendő egy körülmény, amely mégoly többszörös ideológiai burkolásban sem fogalmazódott meg, de éppen hogy nyilvánvaló volt: a reformpárt lazítani akarta a szovjet gazdaságtól és a KGST-től való függést, a rendpárt számára viszont ez érinthetetlen volt. A reformpárt általános irányzatát itt több tényező határozta meg. A közgazdász-reformer értelmiség abból a tényből indult ki, hogy a szanalás, a felfejlődés feltétele a béklyók lazítása; a menedzsert rövid távon is gúzsba kötötték a KGST-determinációk, így minden ilyen lazulás csak előnyére válhatott; a csúcsvezetésben lévők pedig tudták, hogy ha a reformot komolyan meg akarják csinálni, ez együtt jár a lazulással, s ezt kénytelenek voltak végiggondolni, akceptálni, függetlenül attól, hogy személy szerint örültek-e neki. A bürokrácia álláspontját nem szük-

séges kommentálni. Ezenmód a reform zászlaja nolens volens mindazon erők tömörülésének zászlaja lett egy pillanatra, amelyek a szovjeteiktől való függés mérséklését óhajtották. (Tudniillik Péter György egyik bűne később az volt, hogy hangot mert adni helytelenítésének a csehszlovákiai okkupáció kapcsán, és nem másutt, mint a szovjetek iránti bürokrata hűség népi demokratikus fellegvárában, Kelet-Berlinben.)

Ezen logikának a konfrontálódása alkalmassá tette a technokrata áramlatot arra, hogy mindazon elemek hivatalosan, illetve nyilvánosan hangoztatható érvrendszerévé legyen, akik felocsúdván az ötvenhatos szovjet beavatkozás és az azt követő megtorlás általi letaglózottságból, folytatni akarták a harcot „minden ellen, ami rossz” (Lukács György kifejezése), amit számukra még akkor is voltaképpen a sztálinizmus fogalma szimbolizált.

A REFORMHÁBORÚ JÁRULÉKOS CSATATEREI

I. A kínai kérdés. Érdekes szerepe volt a magyarországi konfiguráció képződésében a szovjet–kínai vitának, amely úgyszólván kapóra jött a reformpárt csúcsvezetésének. Aki végiglapozza ezen évek magyar sajtóját, a szovjet–kínai polémiával, a maoizmussal, a „nagy proletár kulturális forradalommal” foglalkozó anyagokat, megfigyelheti, milyen pontosan szűrték meg az információt. Kizárólag olyan tényeket közöltek, amelyekből a magyar értelmiségi arra következtethetett, hogy Kínában egyszerűen csak egy még elvadultabb sztálinizmus kapott lábra, mint amilyen a Szovjetunióban valaha is létezett. A hírekből és a közzétett kínai szövegekből kiderült, hogy Kínában vallásos miszticizmusba hajló személyi kultusz, eszelős gazdasági voluntarizmus, kegyetlenség, értelmiségellenesség stb. uralkodik, megtévezve bizonyos sajátos, európai emberben különös idegenkedést keltő, az ember méltóságát megalázó ázsiai formákkal. A magyar sajtó – bölcsen – három dolgot mulasztott el: nem helyezte bele mind e tényeket a sajátos kínai kontextusba, amelyen belül sok mindennek más az akusztikája (ilyen elemzési törekvésnek még az árnyéka sem volt tapasztalható); nem közölte ama kínai tényeket, amelyek nem feltétlenül keltettek volna visszatetszést, mint amilyen például a szovjet-orosz bürokratahagyomány és -struktúra elméleti és gyakorlati kritikája volt; végül (s talán ez a legfontosabb) óvakodtak tiszta vizet önteni a pohárba abban a kérdésben, hogy valójában miért is haragszanak a kínaiak az oroszokra. Vagyis buzgón vádolták Maoékat nacionalizmussal (nem tisztázván egyébként, miként illeszkedik össze nacionalizmusuk és ultravörösségük), de mélyen hallgattak a Kínát sértő szovjet nagyhatalmi lépésekről. (Persze még ez a sajtó is ártott a kommunizmus általános tekintélyének, hiszen egy addig csak dicsőített kommunista nagyhatalom, a proletárdiktatúra helyzetének és politikájának súlyos külső és belső ellentmondásait tárták – ha megszűrve is – elő. A lózungok és plakátok mögött megjelölték a csúcsvezetésen belüli klikkharcokat stb., mégpedig ugyanolyan hangnemben, ugyanúgy idézőjelbe téve a rezsim saját fedő kifejezéseit, amint ezt a nyugati sajtó művelte a szovjet-orosz szféra eseményei kapcsán.)

Hogy a magyar helyzet mindazonáltal mily bonyolult volt ekkor, kiviláglik abból is, hogy a reformpárt és a rendpárt uralmon lévő csoportjai a Kína-ellenes propagandában közös platformra kerültek. Az mindkettejük érdekeit szolgálta, mert egyrészt a „kínai téboly” ecsetelése még vonzóbbá és megnyugtatóbbá tette az értelmiségiek számára a józan ész uralmának ígéretét, másrészt viszont enyhíthette vagy közömbösíthette a szovjetellenes indulatokat, ugyanis ama paradox helyzet jött létre, hogy még a szovjet nyomást legnehezebben tűrő magyar értelmiségiek sem Kínának, hanem Kína ellen drukoltak; úgy látták, hogy amit Mao támad, az nem a Szovjetunió, hanem a mai Szovjetunióban az a valami, ami még mindig jobb, mint Sztálin, s amit „támogatni kell” a „sztálinizmus ellen”. Következtesen és világosan gondolkodó magyar ellenzéki értelmiségiek mondogatják ekkor, hogy a népi demokráciák ellenzékének nagy

történelmi szerencséje a maoizmus fellépése, mert ideológiai leleplezéséhez a Brezsnyev–Kádár–Gomułka-vonalnak szüksége lesz a „revizionistákra”, sőt a politika inerciája emezeket még a hatalom közelébe is sodorhatja. (Brezsnyev van ugyan hatalmon, de a megvédendő valami igazából a „hrucsovizmus”, mert a következetesen antisztálinista Hruscsov mítosza még ma is tartja magát. A magyar értelmiség széles köreiben elterjedt hiedelem, hogy Berija kiiktatása 1953-ban a sztálinizmus felszámolásának egyik állomása volt, s képtelenségnek tekintik azt az eléggé bizonyítottnak látszó verziót, hogy éppen Hruscsov védte meg a sztálini örökséget, avagy annak egy részét, éppen Berijával szemben.)

A kínai–szovjet polémia magyarországi manipulatív kiaknázását elemezve szólni kell az 1945 utáni magyar értelmiség politikai gondolkodásának arról a lényegi sajátosságáról, hogy – kiváltképpen 1953 után – teljesen megmerevedett benne a kommunista mozgalmon belüli „jobb-” és „baloldali” fogalma. Eme topográfiában: baloldali = sztálinista, jobboldali = anti-sztálinista. Ennek persze mély történelmi okai vannak, amelyek még a Kommunista Munkáspárton belüli helyzetre nyúlnak vissza, és összefüggnek a magyarországi parasztkérdés sajátosságával (amely összefonódott a nemzeti kérdéssel, a magyar nacionalizmussal), de úgyszintén a parasztszármazású magyar értelmiség szerepével és a kommunistáknak ehhez való viszonyával. Úgyhogy a magyar kommunista mozgalom bármelyik szakaszában az a helyzet, hogy majdnem kizárólag egyféle oppozíció van: egy szektás, dogmatikus pártvezetéssel áll szemben egy szélesebb népi összefogásra törekvő, a nemzeti problémákra érzékenyebb ellenzék. A fiatal magyar kommunisták hivatalosan is azt tanulták 1945–1955 között, hogy például a Kommün „balos”, „szektás” hibák miatt bukott meg. (A Kommünt azért lehetett bírálni, mert felelőssé lehetett tenni – persze mindig csak hallgatólagosan, talán a nevét sem említve – az 1937-ben megölt Kun Bélát.) 1953 után aztán kiderült, hogy Lukács (Blum) téziseit 1928-ban a Komintern szektás indítékkal jobboldalinak minősítette. 1948-ban ugyancsak jobboldali elhajlóként ítélték el Lukácsot, döbbsent rá a magyar értelmiségi 1954-ben, a Rákosi–Révai-féle kultúrpolitikára visszatekintve.

Ilyképpen a magyar értelmiségi fejében valamely örök „jobb-” és „baloldal” képe él, amely egydimenziós polaritás, a szektáság–szélesség, merevség–hajlékonyság tengelyén helyezkedik el. Robert Vincent Daniels *The Conscience of the Revolution* (A forradalom lelkiismerete) című művében adott meghatározásában ezen tengelynek felel meg ama dimenzió, amelyet ő úgy jellemez, mint az „osztályszempontokhoz” vagy „elvekhez” való ragaszkodásban érvényesülő szigor, illetve lazaság mértéke. A magyar értelmiségi azonban nem ismerte a Daniels által kimutatott másik dimenziót, amely az uralmi formák demokratizmusával–bürokratizmusával, a tömegek bevonásának vagy kirekesztésének mértékével jellemezhető. Ismerte ugyan, csak belekeverte az elsőbe. Mert hiszen a kommunista mozgalom története szerint az elvhűség-engedékenység ellentét fedi a „baloldali–jobboldali” szembeállítást, ámde a másik dimenzióban a hagyomány szerint (Magyarországon kívül) a demokratizmus a baloldali, a bürokratizmus a jobboldali. Minthogy a magyar kommunista szemében „minden, ami rossz”, az baloldali, a bürokratizmus, a sztálini terror stb. minden szektás baloldaliság non plus ultrája, és ezért nem érti például Trockij *Életemjének* nyelvezetét, ahol a Sztálin által végrehajtott „jobboldali ellenforradalomról” olvasunk.

E kis kitérőre azért volt szükség, hogy értsük: miért volt alkalmas mumus a maoizmus mint igazi „baloldali” jelenség a „jobbra áhítózó” magyar értelmiségiek karámba terelésére. Némi merészséggel feltételezhető, hogy a maoizmus rémének még a centrum reform mellé állításában is volt szerepe. A maoizmus megjelenése ergo minden tekintetben a reformpárt vezérkarát segítette: a rezsím sínjeire terelte az ellenzéki értelmiséget, ország-világ előtt demonstrálta az irracionalista voluntarizmus veszedelmeit, megnyerte a centrumot a reformnak, közömbösítet-

te egy pillanatra a rendpárt ellenállását, megnehezítette a szovjet vezetés számára, hogy azonnal fellépjen a reform ellen.

2. *A szabadságjogok és a szellemi élet.* A magyar kormányzat már 1957-ben világosan látta, hogy mihelyt leszámolt a forradalommal (nem érdekes most, hogy voltak-e viták, és meddig terjedtek a szükséges megtorlás méreteiről) – de már közben is – adnia kell, demonstrálván, hogy nem azonos a „Rákosi-rendszerrel”. Mit adhatott? Nagyobb nyugalmat, hogy a munkásnak ne kelljen tartania attól, hogy valamilyen megjegyzéséért detektív szállítja le a villamosról, hogy a kisiparosnak ne kelljen havonta új adókievetéstől rettegni, nagyobb jólétet, több levegőt. Valóban, nemcsak az értelmiségiek, az egyszerű magyar dolgozók is folyvást azon mérték a Kádár-rendszer elfogadhatóságát, mennyire szabadítja ki őket az 1956 előtti állapotok poklából. A hatvanas évek elején keletkezett az a mondás, hogy Magyarország a „legvidámabb barakk a láger területén”, meg ekkor mondogatták, hogy Kádár kivégeztette Nagy Imrét, és utána megvalósította a programját. Ez még a kollektivizálásra is áll, mert bár csúnya akció volt (ma is sok történet kering erről a falvakban), a magyar termelősövetkezetek örendelkezése és mozgási szabadsága sokkal nagyobb lett, mint 1956 előtt volt, és mint bárhol a szocialista táborban.

A fejlemények értékelésében nem szabad elvetni a sulykot. Érintetlenül maradtak mindazon berendezkedési formák, amelyek ezen államiság tulajdonképpeni működési módját teszik ki, s amelyekre a jóhiszemű baloldal Nyugaton vagy azért nem figyelt fel, mert saját, persze bonyolult helyzete folytán könnyebb volt elhittetnie magával a komédiát, vagy azért, mert a mindennapi élet olyan apró mozzanataiban érvényesültek, hogy természetesen nem tudhattak róluk, vagy végül azért, mert bár itt mindenki tudott róluk, mégsem voltak dokumentálhatók. Így mi sem változott ama tekintetben, hogy bár az egész forma szerint választott testületekből épült fel, soha egyetlen döntést sem ezen testületek hoztak, hanem a szürke grémiumok, s a testületek egyetlen funkciója lett e döntéseket olykor – csomagban – jóváhagyni, vagyis fenntartani azt a látszatot, hogy léteznek. A lakosság, a közvetlenül érintettek vagy akár csak az „illetékes” testületek részéről semmi néven nevezendő ellenőrzés vagy számonkérés nem volt lehetséges. Soha nem volt még Magyarországon rendszer, amely a de nobis sine nobis államisági elvét ily tökélyre fejlesztette volna. Mi sem változott ama tekintetben, hogy bármely nyilvános sajtóorgánium felelős szerkesztője állami hivatalnok lehet csak, akit a Tájékoztatói Hivatal nevez ki, és vált le, hogy az illetékes miniszterhelyettesek és a pártközponti hivatalnokok közvetlenül ellenőrzik a sajtót, úgy is, hogy értekezleten megadják a direktívákat, amelyek állásvesztés terhe mellett végrehajtandó utasítás jellegével bírnak, és úgy is, hogy lépten-nyomon letelefonálnak a lapoknak – szabályos körtelefonok ezek –, szabad-e írni valamiről, és hogyan stb. (Előfordult, hogy valaminő nem száz százalékgig kívánatos, de nem is teljesen elhallgandó esemény után az éjszakai órákban írták elő a használható jelzők melegségi fokát.) Mi sem változott ama tekintetben, hogy a pártközponti osztályvezető-helyettesnek nagyobb a hatalma, mint a miniszternek, hogy a kerületi pártbizottságnak országos jelentőségű vállalatok személyi kérdéseiben nagyobb a hatalma, mint a miniszterhelyettesnek.

Mi sem változott ama tekintetben, hogy nem létezik – nem létezhet – olyan szervezet, amely ne az államapparátus részeként működne. Ha e szabály csorbát szenved, a spontán képződményt gleichschaltolják vagy szétzúzzák. Hihetetlenül nehéz megértetni olyan emberekkel, akik nem a rendszerben élnek, hogyan lehetséges, hogy nem létezik parlament, ha egyszer „létezik”, hogy nem léteznek szakszervezetek, ha egyszer „léteznek”. De nyomban kezd a dolog megvilágosodni, ha ilyenkor feltesszük az ellenkérdést: hogyan lehetséges az, hogy e milliós munkástömegeket, a legkülönbözőbb szakmájú, kultúrájú, jövedelmű, érdekű embertömegeket felölölő hatalmas képződményekben 1948 óta (1956 periódusát most kivéve) sem alsó, sem

középső, sem felső és legfelső szinten soha semmi néven nevezendő nyilvános politikai vita nem folyt? E szakszervezetek államosított múmiák, igazi sztálini „transzmissziós szíjak”, álláslehetőségek a munkásarisztokrácia kiválasztottjai számára, továbbá bizonyos helyzetekben, óriási méreteiknél fogva alkalmassá válhatnak arra, hogy a csúcson folyó kemény hatalmi harcban, a párt Politikai Bizottságán belül képződő frakciók számára bázisul szolgáljanak. (Ő, korántsem a szervezetek bármiféle „mozgósításával”, hanem egyszerűen olyan formában, hogy ez vagy azon személy adott esetben a szakszervezetek „képviselőjének” szerepét játssza: maguk a szakszervezetek mit sem tudnak arról, hogy „vezérek” milyen játszmában milyen lapokkal vesznek részt.) A munkásság számára a szakszervezeteknek egyetlen tényleges funkciója van: az állami vállalat, a pártszervezet és a közigazgatási bürokrácia malomkövei között őrlődő ember egyéni sérelmeinek jobb-rosszabb orvoslása, afféle szelep, amely például följelentheti a vállalatot, hogy nem lehet mosdani a mosdóhelyiségekben, hogy nem adják ki a védőtelt és hasonlókat.

Mi sem változott ama tekintetben, hogy semmiféle igazán kényes ügyről, amely igazán fontos embereket vagy igazán fontos szervezeteket, vagy netán KGST- avagy szovjet intézményeket kompromittál, vagy igazán belevilágít a rendszer repedéseibe, sosem tájékoztatják a lakosságot. Az országot igazgató kamarillának tulajdonképpen két gondja van: amennyire lehet, továbbvonszolni a gazdasági élet szekérét, és eltitkolni a bajokat. Ebben az országban, miként a többi testvéri szocialista országban is, hónapról hónapra olyan botrányos esetek tucatjai követik egymást, amelyekből egy szabad országban csak egy is hetekre megtölténé a sajtót, s minisztereket és trösztvezéreket buktatna meg, ám itt mélységes csend honol körülöttük. Arról, hogy milliós beruházások tönkremennek, mert a szovjet fél nem szállított, vagy rossz berendezéseket szállított, vagy mert KGST-érdekből avagy honi csoportosulások klikkharcai folytán a hosszú távú programok alternatíváiból a legrosszabbat választották, csak szóbeszédből tud a lakosság, illetve annak mindig csak egy piciny része. Amikor az egész iskolarendszer tönkremenőben van, és az oktatás színvonala meredeken süllyed, a sajtó fejlődésről ír: A magyar repülőgépek sorra lezuhannak, mert a MALÉV ki van szolgáltatva a Szovjetunióknak, de ez a téma tabu. Új házak dőlnek össze, kétéves autótutak mennek tönkre, mert építéskor ellopták az anyagot, gázrobbanások embereket ölnek meg, az újonnan megnyitott budapesti metróvonalon nem működik a szellőzés, az iparcikkek használhatatlanok, de mindenki minden fölött napirendre tér. „Vannak még gondjaink”, „harcoljunk szenvedélyesen a hibák, az önzés, a kispolgáriság ellen” – ez a lemez forog 1948 óta, de bármilyen igazi elemzés tabu.

Mi sem változott ama tekintetben, hogy az országban a legnagyobb hatalom a rendőrség. Minden jelentősebb vállalatnak, minden központi szervezetnek megvan az állandó belügyi összekötője, akinek állásfoglalásai személyi kérdésekben döntenek. Az egész életet a rendőrspiclik sűrű hálózata szövi be, olyannyira, hogy nyolc-tíz fős társaságokban többször elhangzott már: „erről ne beszéljünk, mert négy értelmiségi közül legalább egy besúgó”. A rendőrségnek joga van ahhoz, hogy áttelefonáljon tudományos intézmények vezetőinek, és tudtukra adja óhajait különféle ügyekben. A rendőrségnek joga van ahhoz, hogy ügyészi felhatalmazás nélkül, „tanúkihallgatás” és „vizsgálat” címén huszonnégy-negyvennyolc-hetvenkét óráig fogva tartson embereket. A rendőrségnek joga van ahhoz, hogy rendszeresen (és titokban) átvilágítsa magánszemélyek postáját, ki- és bemenő küldeményeket visszatartson, csomagokat bontson fel, és csonkítson meg. A rendőrségnek joga van minden brutalitáshoz: hogy igazoltatás címén véresre verjen ártatlan fiatalembereket, hogy ok nélkül kiutasítson embereket nyilvános szórakozóhelyekről, hogy nyáron a Balaton mentén állandóan rettegésben tartsa a fiatal táborozókat, hogy letartóztassa, és napokig fogva tartsa hivatalos szociológiai felmérések

kérdőbiztosait, és hasonlókat. A lapok szerkesztőit a Tájékoztatási Hivatal nevezi ki, de a belügy hagyja jóvá. Ugyanígy minden jelentősebb kinevezést bármilyen állami vagy társadalmi posztra jóvá kell hagyatni a Belügyminisztérium valamelyik hivatalnokával. Az egyetemeken és tagozataira a közönséges halandónak a túljelentkezés miatt majdnem olyan nehéz bejutnia, miként a nappali tagozatra, ám a rendőrségnek fenntartott helyei vannak, s az ifjú nyomozók válogathatnak, milyen diplomát szeretnének.

Az ország minden téren a Szovjetuniótól függ: katonailag, gazdaságilag, politikailag, ideológiailag. Magyar hadsereg mint szuverén magyar érdekek fegyveres garanciája nem létezik: gyakorlatilag a Varsói Szerződés egyik hadseregcsoportja, amely szervezetében, fegyverzetében, felszerelésében és feladataiban mindenképp alá van rendelve a szovjet hadvezetés parancsainak. A szovjet csapatok magyarországi hadmozdulataiba a magyar kormánynak nincs vétőerejű beleszólása: csak tudomásul veheti a Szovjetunió kívánalmait. Gazdaságilag az ország ki van szolgáltatva a szovjet piacnak, hozzá van láncolva a KGST bürokráciájához. A magyar uránra a Szovjetunió egyszer s mindenkorra rátette a kezét, bárhol tárjanak is fel újabb lelőhelyet. Gazdaságilag egyébként a kizsákmányolás fő formája ugyan ekkor már nem a termékek elszállítása, hanem a szovjet struktúrába való belekényszerítés, amely az egész vonalon nyomorítólag hat. Az országnak nemcsak abból van baja, amit adni kénytelen, hanem legalább akkora nehézsége származik abból is, amit átvenni kényszerül, és főleg abból, hogy a KGST-s struktúra szabja meg, mit milyen irányban fejleszthet. Tízmilliókat költenek e parancsok értelmében olyan objektumokra, amelyek termelni kezdvén nem gazdagítani, hanem szegényíteni fogják az országot, mert súlyosbítják az ipari struktúra torzulásait. Politikailag, ideológiailag semmi lényeges nem történhetett a Szovjetunió ellenére – habár még a lényegtelenbe is beleszóltak, így a nagykövetség közvetlenül fellépett a szovjet könyvek és filmek erősebb forgalmazását szorgalmazva, sőt betiltatott már magyar szerző tollából magyar kiadónál megjelent és árusításra szállított könyvet is.

Tehát a rendszer döntő meghatározói nem változtak 1956 után sem. S mi változott?

Megszűnt először is a mindennapi életnek az a fasiszta jellege, amelynek jegyében arcképekkel és jelszavakkal borították el a közintézmények falainak minden felületét; a nap minden órájában tömeges méretekben hűségnyilatkozatokra kényszerítették az embereket, röpgyűléssel, aláírási akciókkal, ütemes tapsokkal és hasonlókkal. Ez nagyon fontos, mert az egyszerű ember számára talán ez volt az úgynevezett „Rákosi-korszak” egyik legelviselhetetlenebb vonása.

Megszűnt a politikai leszámolás jellegzetes sztálini formája: a kínzással kikényszerített vallomás, a konstrukciós per és a fizikai megsemmisítés.

Megszűnt ama gyakorlat, hogy internálótáborok és börtönök tucatjai vannak állandóan zsúfolva teljesen ártatlan emberekkel, hogy lépten-nyomon minden apróságért letartóztatják az embereket. Az emberek sokkal szabadabban beszéltek.

Megváltozott a sajtó és általában a szellemi élet stílusa: egy pillantás e szempontból Kelet-Németországra, Romániára vagy Bulgáriára (s akár a Szovjetunióra) legott világossá teszi a változás méretét.

Megvalósult a többi szocialista országhoz mérten a legnagyobb utazási szabadság.

Megnőtt a technokrácia súlya: a szakembereknek sokkal nagyobb lett a lehetőségük arra, hogy érvényesítsék szempontjaikat.

S az 1956 előtti állapothoz képest csakugyan gyökeresen megváltozott a helyzet a szellemi szabadság területén. Az államrezon fundamentális elveit megkérdőjelezni ugyan ez idő tájt sem lehet, láttuk ezt, de a magyar közéletnek, a viszonyok alakulásának rengeteg mozzanatáról lehet igen keményen valós adatokat feltárni, s az irodalomban, művészetben is sok min-

den lehetséges, ami tíz-tizenöt évvel azelőtt vagy Lengyelországot kivéve a többi testvéri országban elképzelhetetlen volt. Persze mindig van egy határ. A rendszer rögtön felszisszen, midőn úgy érzi, valamely megnyilatkozás elmerészkedett ama mezsgyéig, amelyen túl már a külső sötétség honol, értsd: amely területre, ha a közírás elmerészkedne, ezzel érvényüket vesztenék a rendszer tilalmai, s kimondhatóvá válna, amit nem szabad kimondani. Bonyolult játék, egyik oldalon az öncenzúra és az olykori próbálkozás, a másikon a paranoid éberség és a szabadság látszatát fenntartani törekvés sokszoros kombinációival, amelyek mind az értelmiség, mind a hatalom különféle csoportjainak változatos beállítódásaitól és kölcsönös harcaik örökön változó kimeneteleivel függnek. E játék 1967–1968 óta mindmáig az értelmiség viselkedésének egyik legfőbb meghatározója – s mint ilyen, még visszatérő témája is a szellemi életnek –, úgyhogy értelmezésünknek egyik tárgya.

3. *Az ifjúsági kérdés.* Igen sokat és részletesen lehetne e problémáról írni: az utóbbi tíz esztendőben szüntelen foglalkoztatja a hatalmat is, az értelmiséget is. A rendszer vezetői megértették, hogy az ifjúság, amely az előző nemzedékhez képest mélyen különböző feltételek között nevelkedett, valószínűleg másképpen és épp ezért számukra ismeretlen módon gondolkodik. Ez pedig veszély. Az ifjúság gyanús: mások a kritériumai. De most nem erről van szó, hanem a hatvanas évek második felében ifjúvá serdült generáció politikailag tudatos, aktív részének sajátos tájékozódásáról, amely a későbbiekben mélyen befolyásolta az értelmiségi közgondolkodást.

Tudni kell, hogy a Kádár-rezsim – vezető garnitúrájával együtt – kezdettől fogva árulónak számított a törzsökös rákosisták szemében. Midőn 1956. november 4-én Szolnokon megalakult a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, Berei Andor és Andics Erzsébet néhány más rákosistával együtt fronde-ra lépett ellenében, s miközben Budapesten már árusították a *Népszabadságot*, az MSZMP lapját, szovjet tankok *Szabad Népet* is hoztak és szörogattak, amely változatlanul az MDP lapjának titulálta magát. Ezt persze az oroszok hamar leállították. Később újra próbálkozott ez a csoport: 1957–1958 folyamán a letartóztatott ötvenhatos „revizionisták” elbeszélése szerint a politikai nyomozók Kádárékról is gyűjtöttek adatokat, s nyíltan mondogatták, hogy lehet még Kádár-ügy. E próbálkozások sorsát valószínűleg a Molotov-csoport 1957. nyári bukása pecsételte meg. 1961-ben azonban ismétellen fellángolt a harc: a politikai rendőrség, a rákosista pártgépezet és a hadsereg e körökhöz közel álló szárnya valóságos puccsra készült. A botrány akkor robbant ki, amikor fölfedezték, hogy a Párttörténeti Intézet által 1956. ötödik évfordulójára kiadni szándékozott okmánygyűjteménybe bele akarták csempészni – mint ellenforradalmi szöveget – Kádár 1956. október 30-i rádióbeszédét, amelyben bejelentvén az MDP fölslárlását s az MSZMP küszöbönálló megalakulását állást foglalt a forradalom mellett. A rezsim lecsapott: pártfunkcionáriusokat váltottak le, tábornokokat nyugdíjaztak. Ekkor szánta el magát azután a Kádár-csoport, s a sok ezer gyilkosság, megszámlálhatatlan egyéb törvénytelenység és a gazdasági összeomlás méltó büntetéseképpen kizárták a pártból Rákosit és Gerőt. Az „elbocsátott légió” ezután sem adta fel a küzdelmet. Felfedezték, hogy színre lépett egy elégedetlen és tette vágyó új nemzedék: a tizenhét–huszonkét éves fiatalok, akik a nyugati (például Dutschke-féle) ultravörös eszmék hatása alatt úgy vélik, a magyar munkás nyomorát s a bürokráciának való kiszolgáltatottságát a „szociáldemokrata Kádár-rezsim árulása” okozza, tehát vissza kell térni a kipróbált, osztályharcos sztálini modellhez, a forradalmi szocializmushoz, letörni a maszekokat, a kispolgárokat, a technokratákat, a Nyugatra kacsintó intellektueket, nem a jólétet, hanem a forradalmat, nem a racionalitást, hanem a szocialitást fejleszteni és így tovább, és így tovább. Sikerült elhíttetni velük, hogy a reform lépés a kapitalizmus restaurálása felé. Háttérben maradó levitézlett ávosok járszalagján indult meg ez az agitáció az úgynevezett „Vietnami Segélybizottság” keretei között, *Tiszta szívvel* címen a bu-

dapesti bölcsészkar KISZ-szervezetében lapot is szereztek a kezükbe, majd midőn letartóztaták őket (köztük Révai József fiát), segélyezésükre az Imre Katalin köré szerveződő pártból kizárt (!) rákosisták indítottak gyűjtést. História anyánk vidám fitorai ezek: a szovjet blokkhoz tartozó, kommunista kormányzat alatt álló Magyarországon magukat a rendszer igazi híveinek tartó félreállítottak a rendszer nevében folytatnak illegális szervezkedést egy olyan rendőrséggel szállva szembe, amelyhez tulajdonképpen tartoznak, de ugyanakkor ezen összefüggést gondosan véka alá rejtik ama fiatalok előtt, akik a balekjaik.

Persze az, hogy e fiatalokat az engedetlenség és a tettvágy a sztálinisták karjaiba hajtotta, az értelmiség ideológiai vétke: egy olyan közgondolkodás légkörében, amely mindig odáig egyszerűsítette le a világot, hogy sztálinista annyi, mint baloldali, antisztálinista pedig jobboldali, szükségképp a sztálinizmus felé tájékozódott egy mozgalom, amely úgy érezte, balról elégedetlen azzal, ami van. Ám a történelem olykor még az ideológiai történéseknél is erősebb. A sztálinisták a varázslóinas szerepébe estek: elindították a lavinát, hagyományt teremtettek – ha mégoly törekenyet is – az ifjúsági politizálás terén, s mint még látni fogjuk, hamarosan igazi rendszerellenes ifjúsági mozgalom körvonalai bontakoztak ki (egy időre).

1967–1968-ban persze erről még szó sem volt: az értelmiség reformpárti része döbbenet és értetlenül állt a tény előtt, hogy az ifjúság politizálni kezdett, s íme, sztálinista befolyás alatt. A sztálinista veszély kísértete soha, egy pillanatra se tűnt el, s csak természetes, hogy e megfélemletésnek is erősítenie kellett a már jelzett hangulatot: „támogatni kell” a rezsimet a restauráció veszedelmével szemben.

1968–1969: A VÁLSÁG

Ilyen körülmények között jött létre az, amit bízvást nevezhetünk az 1967-es kiegyezésnek. A lakosság belenyugodott, hogy a szovjet hadsereg és a rendszer marad, s ama rétegei, amelyek tehették, hozzáfogtak autóra és telekre gyűjteni, a parasztok új házakat építeni, gyerekeiket kitaníttatni, a munkások minél több – törvényes és törvénytelen – mellékkeresetre szert tenni; az értelmiség lényegileg megbocsátotta Kádárnak Nagy Imre halálát, jó néven vette Kádár csakugyan bátor kiállását Hruscov leváltásakor, meg azt, hogy a Rajk-per vezető polgári és katonai áldozatairól utcákat neveztek el, hogy engedélyezték olyan filmek leforgatását, mint a *Nehéz emberek*, a *Szegénylegények*, a *Húsz óra*, a *Tízezer nap*, a *Csillagosok, katonák*, hogy szabadon lehetett utazni Jugoszláviába – egyszerűen olyan állapot keletkezett, amelyre Marx azt mondta volna: „alles geht in allgemeines Wohlfallen auf” (minden feloldódik az általános elégedettségben).

Fokozta ezt a hangulatot Dubëek és csoportja parádés hatalomra kerülése 1968 januárjában. Az előző esztendőben az izraeli háború s a Szovjetunió az arabok melletti kiállása erősen felizgatta a kedélyeket. Ekkor terjedt el Budapesten az a vicc, hogy a Szovjetunió sikertelen megoldania azt, amit még soha senkinek: zsidóbaráttá tenni a magyar antiszemitákat. Ekkor a magyar értelmiség már élénken figyelt Prágára, ahol az írők Goldstücker és Mnacko vezetésével megkezdték hathatós kampányukat a hatnapos háború ürügyén a Novotný-klikk ellen. A budapesti közvéleményt pedig határozottan kellemesen érintette, hogy a magyar kormány nem ment bele a más testvéri országokban olyan buzgón megkezdett antiszemita kampányba.

Történelmi tény, hogy Dubëek számított Kádárra és viszont, s amikor 1968 júniusában megcsókolták egymást Ferihegyen, mindenki tudta: e barátság igazi, s konkrét szovjetellenes tartalma van. Ám történelmi tény az is, hogy akkor már késő volt: Kádár már aláírta a májusi varsói levelet – holott megtehetette volna, hogy nem írja alá, s akkor Brezsnyev, Gomulka, Ulbricht és Zsivkov kézjegyével szemben Tito, Dubëek, Kádár és Ceau^oescu hiányzó neve áll –, ezzel

megkönnyítette Ágcsernyőt, Pozsonyt, majd az okkupációt, egyszersmind lehetetlenné tette, hogy Magyarország kimaradjon ebből a gyalázatból.

A SZÉGYENLŐS BEAVATKOZÁS

Csehszlovákia megszállása iszonyú csapás volt. A budapestiek úgy ültek tíz napon át a rádiónál, mint annak idején 1956. november 4-e után. Az illegális csehszlovák adók minden magyar nyelvű adását hallgatták, s tisztelettel adóztak a lenyűgöző népi ellenállásnak. Nyomasztó és szégyenletes érzés volt tudni, hogy Magyarország részt vesz a megszállásban. A kormány azonban sietősen jelezte, hogy szintén kényelmetlenül érzi magát. Amint csak lehetett, csapatainkat visszavonták. Fock Jenő miniszterelnök Bécsben olyan értelmű megjegyzéseket tett, amelyekből kiderült, hogy nem ért egyet a megszállással. (Ezt sem bocsátották meg neki.)

Meglepetések is következtek. Heller Ágnes és társai Korcsulán, egy nemzetközi filozófiai kongresszuson tiltakozó nyilatkozatot írtak alá a prágai bevonulás ellen. Az első eset volt ez, hogy közismert magyar személyiségek nyilvánosan, kodifikált fórumon állást foglaltak 1956 óta egy alapvető (és végtelenül kényes) kérdésben nemcsak a magyar kormány, hanem az egész szovjet blokk akciójával szemben. Mindenki azt várta, hogy „vér fog folyni”. Ehelyett csak a pártból zárták ki őket (illetve Hellert nem is lehetett, mert már 1959 óta ki volt zárva), az állásukat megtartották. Ezzel szemben Szigeti Józsefet, aki 1968. szeptember folyamán úton-útfélen hangoztatta, hogy most végre rend lesz a népi demokráciákban, és Kádár is menni fog, s aki a korcsulai aláírókat minden további nélkül el akarta távolítani tudományos posztjaikról, leváltották a Filozófiai Intézet éléről. Ez világos beszéd volt a cseh kérdésben a magyar kormány részéről.

VARSÓ ÉS PÁRIZS. ÚJ FRONTOK

A Dubèek-kísérlet bukása után nyilvánvaló volt, hogy a reformot Magyarországon sem lehet ama következetességgel végrehajtani, amint értelmi szerzői képzelték. Nemcsak azért, mert Csehszlovákiában ezután annyi előremozgásra sem lehetett számítani, amennyi akár 1967-ben is kilátásban lehetett, s Magyarország magányos „átépülése” nem kecsegtethetett sikerrel, hanem mert világossá vált, hogy a Szovjetunió egy bizonyos határvonalat amúgy sem enged túl lépni, s mindenki úgy vélte, hogy a Szovjetunió engedélyezte tartományon belül maradni még nem reform, csak toldozgatás-foldozgatás. Az akkori magyar vezető garnitúra azonban mintha azt óhajtotta volna jelezni viselkedésével, hogy megpróbálja a lehetetlent, mindenesetre úgy tűnt, Nyers, Fock, Fehér stb. tartani kívánja a frontot. S határozottan kialakult az értelmiségben egy hangulat eme tendencia támogatására.

Pszichológiailag közrejátszott ebben az 1968. tavaszi lengyel diákmozgalom és a párizsi májusi–júniusi forradalmi mozgalom hatása. Nem valamelyes közvetlen konzekvenciáiban, hanem olyan értelemben, hogy megmutatták: a XX. század második felében létezik Európában tömegmozgalom, létezik ellenállás, létezik az utca akarata. Lukács György azt mondta ekkor: a prágai okkupáció tizenöt évre visszavetette a nemzetközi munkásmozgalom fejlődését. Többen, midőn erről értesültek, így szóltak: nem, a prágai okkupáció meggyorsítja a fejlődést, mert ezrek és ezrek fogják felismerni, hogy a Szovjetunió már rég semmi más, mint könyörtelen imperialista nagyhatalom, s éppen ezért keresni fogják a cselekvésnek az új talaját, irányát, lehetőségeit. Ilyen értelemben hatott Párizs és Varsó, s megtörtént a magyar értelmiség szellemiségében ama nagy változás, amely átrendezte a hagyományos „politikai topográfiát”, feloldván a „baloldaliság-jobboldaliság” megmerevedett irányjelzőit, s felismertette az emberekkel, hogy a szocialista országokban, ahol a munkásság el van nyomva a bürokrácia által, mindennemű harc a demokráciáért baloldali harc is. Fokozottan érvényesült e hatás a politi-

záló ifjúságra, s így olyan kedvező helyzet teremtdött, hogy megnyílt egy új távlat: hogy ideológiailag egyesüljön a reformpárti – ésszerűséget és desztalinizálást igénylő –, ötvenhatos élményű értelmiség a „balosan” orientált s egyúttal a rendőrterrorra olyan érzékeny fiatalokkal.

Szerephez jutott ekkor a magyar értelmiség közgondolkodását kiváltképpen meghatározó másik tengely is, a sokat emlegetett urbánus-népies ellentét. A magyar szellemi életnek ez az örökös kísérfője, amely talán még a reformkorban gyökerezik, s a XIX. század hetvenes éveiben öltött határozott alakot, sohasem szűnt meg működni. Olykor hamu alatt parázslott, mint 1956 előtt is, mert Rákosiék, ügyetlenségükre jellemzően, nem ismerték fel a benne rejlő manipulációs lehetőségeket, s katasztrófapolitikájukkal urbánust-népiest egyetlen dühödtt ellenzéki táborba sodortak. Nem így Kádárék, akiknek sikerült tudatosan felszítaniuk ezen oppozíciót, s előidézni ama furcsa helyzetet, hogy a hatvanas évek közepe óta sem kormánypártinak, sem ellenzékinek nem lehet úgy lenni, hogy egyúttal urbánusnak vagy népiesnek is ne számítsanak valaki. Ilyen módon mintha négy tábor volna: pecsovics és kuruc népiesek, s elsősorban a nacionalizmust üldöző, illetve elsősorban a Nyugatra apelláló urbánusok. Sőt sikerült elérni, hogy olykor minden az akusztikától függjön. Bizonyos vitákban az árnyalatok annyira elkeveredtek, a népies-urbánus ellentétek annyira elhomályosították azt, ami mondandója a megnyilatkozóknak a kormányzat számlájára volt – s a dolgok velejét a sajtószabadság teljes hiányában annyira nem lehet kimondani –, hogy sikerült megteremteni ama félelmetes látszatot, mintha a kormánnyal szemben nem is állna itt senki, mintha csak egyaránt a „szocializmus talaján” álló értelmiségi csoportok között dúlnának csetepaték (népesedési vita, Fekete Gyula bizonyos cikkei s az azokra történt reflexiók). Nem véletlen ilyen körülmények között, hogy éppen a publikálási szabadság megnövekedésekor mondotta egy ellenzéki tudós, hogy voltaképpen egyáltalán nem szabadna cikkeket írni, mert minden közlés hozzájárul ama kormánynak kedvező látszat erősítéséhez, hogy itt lehet lényeges dolgokról írni.

1968–1969 e szempontból érdekes pillanat volt. Csehszlovákia okkupációja kettős hatással járt. Egyfelől, lásd fent, nyitottabbá tette az értelmiség idősebb generációit a baloldali áramlatokra. Másfelől a Szovjetunió brutalitása s az érzés, hogy most már a mi reformunk is gúzsba van kötve, felszította a nemzeti érzületet idősebbekben és fiatalokban egyaránt. Egy pillanatra ismét elhomályosult az urbánus-népies ellentét.

A magyar értelmiség, elsősorban az ifjúság jóvoltából, „felfedezte” Erdélyt. Az erdélyi magyar lakosság helyzetének szakadatlan romlása állandó szóbeszéd tárgya lett. Mind, akik Erdélyben jártak, érezték, hogy Románia e problémát történelmileg még most sem emésztette meg. S kiderült, hogy míg az ország lakossága Burgenlandot, a Felvidéket és a Délvidéket jószerével „leírta”, Erdéllyel nem egészen ez a helyzet.

Napirendre került a Rajk-ügy. Egyszer csak többet beszéltek róla. Bacsó elkészítette a *Tanú* című filmjét, amelyet azonnal betiltottak. Ugyanakkor időnként visszaemlékezések jelentek meg e perekről: a kormány sejtetni engedte, hogy szeretné, ha az értelmiség elhinné, mennyire elhatárolja magát attól az időszaktól.

Hirtelen napirendre került a NÉKOSZ ügye. A közvetlen ürügyet Jancsó Miklós *Fényes szelék* című filmje szolgáltatta, amely az egykori népi kollégistákból vad felháborodást váltott ki, hiszen a rendező éppen az ő mozgalmukat választotta ki a sztalinizációs folyamat ábrázolására, ama mozgalmat, amely éppen a sztalinizáció egyik legelső áldozata volt. Az egykori kollégisták nagy része ugyanis fenntartás nélkül beépült a rendszerbe, s kiváló vezető vagy közép-posztra érkezett. Mindenesetre a film nyomán kirobbant heves sajtó- és magánvitákban nem lehetett többé megkerülni e kérdést: azt, hogy a kormány bátor szavakban elhatárolja magát a „Rákosi-korszak bűneitől és hibáitól”, viszont például a NÉKOSZ-t sohasem rehabilitálta mint testületet, nem mondta ki, hogy az 1948-as gleichschaltolás többek között elpusztította

a magyar ifjúsági mozgalom egy egészséges hajtását stb. S érdekes, hogy bár a volt kommunistáknak emez igénye „rendszeren belüli” „lojális” igény volt, hiszen annak elismerését várták, hogy ők kollégista mivoltukban, eredendően a rendszer emberei, s arcukon egy meg nem érdemelt pofon nyoma éktelenkedik, erre ekkor a Kádár-kormányzat mégsem volt még hajlandó. Cikkezni lehetett ugyan a NÉKOSZ-ról, egyre-másra jelentek meg az érzelmes visszaemlékezések, sőt a párt engedélyezte egy dokumentumkötet összeállítását, megkezdődtek a hivatalos és félhivatalos kollégiumi találkozók, kollégista stílusú evéssel, ivással, énekléssel egybekötve, de mindennek – kivált ezen találkozóknak – volt ekkor egy féllégális, éppen csak engedélyezett jellege, ambivalens hangulata. Ha a hitlerizmust a szövetségesek meg nem semmisítik a második világháborúban, tizenöt-húsz év elteltével ilyenek lehettek volna a Röhmpuccsra visszaemlékező SA-találkozók. A kormány viszolygásának fő oka nyilván az volt, hogy nem kívánt túlságosan konkrét vágányokra siklani a Rákosi-rendszer ügyeinek felmelegítésében, meg nem is bízott a volt kollégistákban mint testületben. Mentalitása nem volt annyira különböző a Rákosi-garnitúráétól, hogy ne érezte volna a kollégiumok által valaha képviselt mozgalmi-politikai modellt túl idegennek: túl nemzetinek, túl demokratikusnak, túl nyitottnak. Amellett megvolt azon optikai csalódása, hogy a kollégisták aránytalanul tevékenyen vettek részt az 1956-os forradalomban. Hét esztendőnek kellett eltelnie, míg rájöhett, hogy ez tévedés volt, s e fogatlan oroszlanoktól nem kell többé félni: boldogok, ha a rendszer keblére öleli őket.

1969-ben azonban a magyar értelmiségben sűrűsödni kezdett valamilyen magára találási hangulat. A nemzeti függetlenség, Erdély, a NÉKOSZ, a munkásság elnyomtatása és kizsákmányolása, a minduntalan lábra kapó oktalan rendőri brutalitás, a Szovjetunióban meginduló zsidóüldözési hullám, a reformpárt azon álláspontja, hogy mentse, ami menthető – csupa olyan dimenzió volt, amelyek körül álláspontok és érzelmek kristályosodtak ki, konfliktusgócok keletkeztek. Várakozó hangulat alakult ki, egy lehetséges közélet körvonalai tűntek elő a homályból.

1970–1972: A KETTŐS HATALOM

A kormány az adott helyzetben a lehető legszerencsésebben reagált: minden ellentmondásossága, gyávasága, hatalomféléte, gúzsba kötöttsége, klikkekre hasadozottsága mellett is igyekezett – amennyire ezt egy szovjet csatlós egyáltalán teheti – kiaknázni a történelmi helyzetet, és optimális irányba terelni a dolgokat. Felismervén, mekkora falat és teherterhel Brezsnyevnek Csehszlovákia, amely mellett nem lehet érkezése máshova is odacsapni, próbálta igen óvatosan lazítani a függést.

Természetesen előbb csak belpolitikai akciókról lehetett szó. A rezsím végre, legalább tíz év késéssel, hozzáfogott ahhoz, hogy eltávolítsa a pártapparátus vezető posztjairól a legmegrögzöttebb rákosistákat – ami most is nehezen ment. Horribile dictu, megpróbálták korlátozni a rendőrség jogkörét. Széles körű amnesztiával kiengedték a börtönből (tizenhárom év után) majdnem valamennyi ötvenhatos forradalmárt. Megjelenhettek olyan írók könyvei, akik 1956 óta tilalom alatt álltak. A sajtóban hozzá lehetett nyúlni számos eddig tabunak számító témához. Más-más értelmiségi testületek vezető grémiumaiba engedtek be eddig persona non grátának minősülő személyeket. Egyáltalán, lazult a kulturális élet politikai és bürokratikus kontrollja. Hatályon kívül helyezték a származási szempontot az egyetemi felvételinél. A reform utóvéd-csatározásai mellett, amelyekről alább még szólunk, ezen időszak fiziognómiáját főleg a kultúrpolitikai vonalvezetés adja meg: foglalkozunk vele közelebről!

A KETTŐS HATALOM KULTÚRPOLITIKÁJA

Ekkorra növi ki magát az ország ideológiai és kulturális életének mindenható urává Aczél György. Gyakorlatilag Révai József valahai szerepét tölti be. A két figura között sok a különbség. Részint igaz, hogy Aczél műveletlenebb, kisszerűbb, szűkebb látókörű, vidékibb, de feltétlen tény, hogy egyaránt hiányzik belőle Révai végtelen erőszakossága, ellentmondást nem tűrő szerzetesi fanatizmusa és velejéig romlott pragmatizmusa, illetve cinizmusa. Aczél arculatához a Rákosi börtöneiben töltött négy év is hozzátartozik, s az egész ember, meggyőződéses antisztálinizmusával, opportunizmusával, kicsinyes ravaszságával, sznobizmusával, személyes érzékenységgel feltűnően szimbolizálja Révaival összehasonlítva a Kádár-rezsimnek a Rákosi-rezsimtől való különbözőségét. (Nem véletlen, hogy 1974 márciusában, midőn a reformpárt valamennyi súlyos exponense megbukott, Aczél maradni tudott.)

Aczél politikáját, bármilyen pragmatikus és kicsinyes volt, mindig jellemezte a sarki fűszeres zsenialitása. Sikertült rávennie Lukács Györgyöt, hogy visszalépjen a pártba. Sikertült magához édesgetnie az értelmiség azon jeleseit, akik – mint például Gyurkó László – egy Németh László-i túlélési ideológia jegyében úgy döntöttek, a rendszerrel meg kell békülni, abba be kell épülni ahhoz, hogy meg lehessen javítani. Azon törekvésében, hogy a magyar kultúra igaz értékeinek támogatójaként könyvelje el majdan a magyar történetírás, sikertült kialakítania olyan közszellemet, amely a korábbi időszakhoz – akár Szirmai István uralmához – képest sokkal tágkeblűbben ad helyt szellemi megnyilvánulásoknak. Ezen taktika jóvoltából sikertült olyan főalakká izmosodnia, aki valódi respektust élvezhet a szellemi élet kiváló vezető figurái részéről, mint amilyenek a filmrendezők, írók, tudósok, képzőművészek. Míg Révai szerepe a folytonos tiltó, korlátozó beleszólásban állt – képes volt egy ízben cikket írni arról, hogy Illyés Gyula miért foglalkozik annyit verseiben a halállal, midőn a szocializmus az életet hirdeti, vagy Benjámin miért foglalkoztatja, hogyan fogja az ellenség esetleg kínozni, midőn „nálnunk nem ez van napirenden” –, addig Aczél tényleges szerepe inkább az engedés, inkább a zöld lámpa meggyújtása olyan útvonalakon, amelyek a korábbi kommunista kultúrpolitikai változatok szemében megengedhetetlennek tűnhettek. Ez azután lehetővé teszi Aczélnek, hogy annál drasztikusabban – persze annál nagyobb hitellel – léphessen fel, valahányszor valamely áramlatnak, szándéknak megálljt kell parancsolni.

„A három T-politikája” – ezt támogatjuk, azt tűrjük, amazt tiltjuk – azért vált be, mert aránylag többet támogattak és sokkal többet tűrtek (illetve tűrtek az évtized elején), így az értelmiséget kevésbé felháborítva lehetett tiltani is. Köztudott, hogy Aczél számos támadás érte és éri főleg keletnémet és orosz részről. Valaha Szigeti József hosszú levélben jelentette föl a magyar kultúrpolitikát a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságánál, s a levél állítólag eljutott az SZKP-hoz is. De nem kellett ilyen levél: e túlságos tágasság kezdettől gyanús volt. Ám e kollíziók csak a sajátlagos német és orosz korlátoltságot illusztrálják: Aczél politikája jól példázza, hogy megfelelő feltételek mellett leplezettebben és hajlékonyabban is fenn lehet tartani a kommunista diktatúrát.

A „megfelelő feltétel” természetesen a magyar értelmiség naivitása és jellemtelensége. Aczél taktikájának sikeréhez az értelmiségiek két fajtája szükségeltetett: vagy olyanok, akik úgy vélték, hogy mivel „ez a rendszer a lehető szocialista rendszerek legjobbjika”, kiaknázandó ezen lehetőséget, el kell menni a „falakig” (lásd Kovács András filmjét); vagy olyanok, s bizonyára ezek vannak többségben, akiknek csupán nyugodt lelkiismeretre, belső békére volt szükségük ahhoz, hogy levehessék magukról az állapotokkal való (akárcsak belső) szembenállás súlyos terhét: e nyugodt lelkiismeretet pedig megkapták ama tényről, hogy ezen állapotok megszűntek mindenestől elviselhetetlenek és embertelenek lenni, sőt a német, orosz, bolgár, román állapotokkal összevetve a mennyországot képezték.

Említés teendő itt még az értelmiség harmadik részéről, a szűkebb értelemben vett szakértelmiségről. Ez is két részre oszlik. Az egyik tevékenysége ártalmatlan, de a nemzeti lét folytonossága szempontjából annál fontosabb szakmunka: a matematika, a gyógyászat, a biológia, a geográfia, a nyelvészet stb. Ezek szakmájuk kultúrájánál, hagyományos természetes hajlamaiknál fogva mindig idegenkedtek a politikától, s mondhatnánk, a Rákosi-rendszert utálták, mert szüntelen politizálni kellett, eme rendszert viszont elfogadták (mint tény), mert nem kellett politizálni. Ezen értelmiségiek számára tehát elegendő volt csupán a nyugalmas munkafeltételek helyell-közzel való megteremtése ahhoz, hogy letegyék a fegyvert. A szakértelmiség másik része a katonailag érdekelt ágazatokban dolgozókból áll. S itt megint láthatni, milyen mélyre ette magát a nemtörődöm opportunizmus a magyar értelmiség lelkében, hogy e matematikusok, fizikusok, tervezőmérnökök, vegyészek meg a többiek tudván, hogy munkájuk közvetlenül szolgálja a Varsói Szerződés üttöréjének növelését, bele tudták ringatni magukat egy olyan lelkiállapotba, amelyben munkájuk szakmai része elnyomhatta annak politikai-katonai kihatását, illetve sikertült elnyomni magukban azon kételyt, hogy ugyan milyen erkölcsi alapon is végeztek ezen munka. (A meggyőződéses kommunistákról természetesen nincs szó, ilyenek voltak és vannak, tanulmányunkban azt a kérdést tesszük fel, hogyan hódolt be az értelmiség túlnyomó része, amely érezte lelke mélyén, hogy semmi sincs a helyén az országban.)

Visszatérvén a humán-literátus értelmiségre mint azon részre, amely az ország voltaképeni szellemi életét a nyilvánosság számára is láthatóan alakítja, sajátlagos konstellációk jöttek létre. Érvényesült az a törvényszerűség, amely jellemzője mindennemű politikai harcnak, s amelyet amaz ismert szólásmondás fejez ki, hogy „ellenségeimnek ellenségei az én barátaim”. A hatalmon osztozó két párt harca valódi volt, s szükségképpen keletkeztek olyan pillanatok, midőn nem a hivatalos reformpárt olvasztotta be magába a tényleges ellenzék mint olyat, amely támogatta őt a rendpárt ellenében, hanem az ellenzék mozgásának hullámai olykor kicsaptak a rendpárt kívánta mederből, s a rendpárt taktikai helyzete vált jól kiaknázzható eszközzé az igazi ellenzék számára ama küzdelmében, amely virtuálisan a rendszer alapprinzipiumai ellen folyt. Ez persze egyébként csak tovább nyugtatta ama figurák lelkiismeretét, akik „beálltak a sorba”, de erről később.

Jellegetes története e korszaknak Gyurkó Lászlóé, aki 1956 után néhány hónapi börtönbüntetést szenvedett el egy november 4-e után kiadott illegális oroszellenes röpcédula miatt, s aki ma országgyűlési képviselő, színházigazgató, sokat szereplő közéleti figura, Aczél György belső embere. Gyurkó személyes képlete voltaképp nem fontos (habár három esztendőn át nem találkozhattak értelmiségiek úgy, hogy személyéről és tetteiről ne beszéltek volna, annyira tömören illusztrálta a végbemenő folyamatokat). Csak annyit erről, hogy miközben minden tekintetben *comme il faut* személyiséggé lett, megtörténhetett, hogy a hetvenes évek első felében, midőn először jelölték Aczél – tehát a párt – intenciójára képviselőnek, egy vidéki gyűlésen Nemes Dezső, az öreg, eltökélt moszkovita, a Politikai Bizottság tagja, tehát igencsak hivatalos képviselője ugyanezen pártnak, ellenforradalmárnak titulálta. Miközben Gyurkó Leninről ír esszét és oratóriumot, patetikusan magasztalva az erőszak és a diktatúra lenini elvét, első ízben – s 1930 óta talán ez egész kommunista világ sajtójában egyedülállóan – merészel Trockijról úgy írni, mint aki nem Lenin ellenfele volt 1917-ben, hanem a pétervári hatalomátvétellel egyik vezére. Egyesek úgy vélik ekkor, Gyurkó azt hiszi magáról, hogy a rendszer meggyőződéses híve, valójában azonban fóruma, a Huszonötödik Színház az ellenzék számára jelent mozgási terepet. Mások ítélete szerint azt hiszi magáról, hogy ellenzéki, valójában a rendszer eszköze.

Hogy Gyurkó személy szerint valóban a rendszer eszköze volt, s hogy önmagában ráadásul még súlya sem volt, ékesen látható abból, hogy egy ideje senki sem beszél róla. Mégpe-

dig pontosan akkor vált érdektelenné, amikor elmúlt az a politikai nagyfeszültség, amelynek szikráit kipattantani munkássága kétséget kizáróan lehetőséget adott.

Bármily furcsa, időznünk kell Gyurkónál, mert története módot nyújt téziseink illusztrálására. Két szféra felé töltött be sajátos funkciót. Az egyik egy aránylag széles, politikailag eléggé tájékozatlan, elviselhető viszonyokra, de ugyanakkor nyugalomra vágyó, kicsit mindig kritikus, de azonnal meghunyászkodásra és békülésre is hajlandó, a kispolgárságba átnyúló értelmiségi réteg, amelynek életszínvonala feltétlen emelkedik, s amelynek tagjai a rendszer játékszabályait követve igyekeznek biztosítani személyes karrierjüket. E rétegeknek Gyurkó elmondta, hogy Lenin és az 1917-es forradalom nem olyan volt, ahogyan ostoba brosúrák és műveletlen szemináriumvezetők tanították, hanem emilyen volt – s máris óriási sikere lett, mert megajándékozta e rétegeket a brosúraszellemből legális megtagadásának a lehetőségével, ugyanakkor bizonyos ideológiai szenvedéstől is megszabadította őket, mert a Nyugat nyilvánvaló politikai, technikai, egyéb fölényével most megint szembe lehetett szegezni egy újrafogalmazott s ezzel megmentett pátoszt. Gyurkó e rétegeknek megírja *Szerelmem, Elektra* című tragédiáját, amely bár a rendszer nyílt apoteózisa, s Oresztésze, a „forradalmi reálpolitika” képviselője egy olyan hős, akiben a rendszer önmagáról alkotott vágyképe testesül meg, mégis hatalmas sikert arat. Részből azért, mert az 1957 utáni magyar irodalomban először festi a sztálinizmust (Aigiszthosz uralmát) egy minden tekintetben fasisztoid, elviselhetetlenül embertelen uralomnak, részben viszont azért, mert éppen eme radikalizmusával használhatóvá teszi a nyugalomra, belső egyensúlyra, csöndes tollasodásra vágyó rétegek számára ama másik állítását, hogy most már minden rendben van, részben pedig azért, mert ezt vitathatatlan magas nívón teszi, egy görög tragédia történetének mezében, miáltal az ismert, mindig hatásos élményt nyújtja nézőinek, hogy az író felnőtteknek tekinti, s egy magas rendű kultúra részeseivé teszi őket.

Ezen szférák vonatkozásában tehát Gyurkó esete a hammelni patkányfogó visszajára fordított története: míg amaz előbb kifuvolázta a városból a patkányokat, majd amikor az urak a férgektől megszabadulván, a kialakított díj helyett kikacagták, bosszúból elvitte magával a gyerekeket. Gyurkó és a hozzá hasonló szerepe az, hogy úgy lépnek fel, mintha a patkányokat akarnák összefogdosni, majd amikor ezzel kivívták a gyerekek bámulatát, az uraktól azért kapják a fizetséget, hogy most már a gyerekeket ejtsék rabul, oda terelvén őket, ahova az urak kívánják.

A másik szféra, amelyhez képest Gyurkónak szerepe volt, a valóságosan elégedetlen, viharos gyorsasággal radikalizálódó évtized eleji ifjúság. Az ellenzéki mozgalom alakulását boncolva még visszatérünk ehhez; itt az az érdekes, mi módon vált a Gyurkó-színház a mozgalom egyik legális góciává. Mindenekelőtt sajátosságos jellegével, mellyel harcot hirdetett az áporodott szalonszínház ellen, amely a harmincas évek óta tehetetlenül tengeti életét Budapesten, s amelyet a valódi paramétereit tekintve olyan mélyen és avítan polgári szocreal csak még életképtelenebbé tett. Gyurkó valaminő piscatori–meyerholdi képletből kiindulva minden biztonnal azt hitte, hogy a „forradalmi” színházat újítja meg, de egy rendszer mélyen rögződött megnyilvánulási formáinak minden megkérdőjelezése a dolgok logikájánál fogva mindig rendszerellenessé válik. Így Gyurkó (s mögötte Aczél) hiába hitte esetleg azt, hogy magában a rendszerben rejlő lehetőségeket szabadít fel – lehetőségek bizvást felszabadultak, csak ezek nem a rendszer lehetőségei voltak, mert ilyenek nincsenek, hanem a rendszerből (tudva vagy tudatlanul) szabadulni akaró erőket saját megnyilvánulásai.

A stílus ügyéhez közvetlen kapcsolódik a színház programatikusan fél amatőr jellege, az az hogy nyitva áll az újat, az új légkört, az aktív közösséget vágyó fiatalok előtt. Lesz még szó a színházi amatőr mozgalomról; mindenesetre a Gyurkó-színház e mozgalom egyik góca, s egyál-

talán, az akkori budapesti „underground” kádereinek egyik gyülekezőhelye lett. A *Szókratész védőbeszéde*, az évtized elején még tisztességes Fekete Sándor *Hőség hava* című drámája, Jancsó színpadi *Fényes szelekje*, Hernádi *Utópiája* megannyi tett volt, amely előadások közönsége túlnyomó százalékban fiatalokból rekrutálódott, akik politikai nyugtalanságukat, újat akarásukat élhették ki ezen színház nézőterén.

Gyurkó esete azért olyan érdekes, mert benne egyedülállóan olvadt össze a kettős hatalom kultúrpolitikájának két különmű funkciója: a szelepnitás és a valódi ellenzéki fórumok létrejöttének kénytelen-kelletlen engedése. Más nem kevésbé jellegzetes fórumok esetében ugyanis e két funkció széjjelvált.

Így kizárólag szelepfunkciót töltött be Komlós János volt ávós tiszt kabaréja, a Mikroszkóp Színpad, a korszaknak egy szimptomatikus, bár virágkorát csak később elérő figurája, Hofi; a televízió, a rádió, a sajtó elárasztása az úgynevezett „népszerű kultúra” ízléstelenségeivel, amelyeknek skálája a Horthy-korszakból örökölt legrosszabb fajta körüti édesbús magyarkodástól a Hacsak és Sajtó stílű kabarén át az infantilis slágerfesztiválokig terjedt. Valóban csak nevetségesnek minősíthető mindazon szociológusok erőlködése és bizonykodása, akik az ízlésfejesztés lehetőségeit kutatják ama tények világánál, amelyek kétségkívül bizonyítják: e kormánynak tudatos programja a nemzet- és ízlésrontás, mert olyan tömegekre van szüksége, amelyeknek szellemiségét a táncdalfesztivál fejezi ki.

Másrészt persze tény, hogy az értelmiséggel elhitetni, miszerint új helyzet keletkezett, csakis úgy lehetett, ha fanyalogva bár, de engedélyezik olyan góccok létrejöttét, amelyekben valóban új szelek fújnak. Így korlátozva, cenzúrázva, presszionálva és csorbítva mégis kénytelenek voltak dolgozni hagyni a Balázs Béla Stúdiót. Más kérdés, hogy éppen jó filmjeiket nyilvánosan soha nem forgalmazták, sőt a legjobbakat, például a *Határozatot*, amely már a kettős hatalom bukásának körülményeit leplezte le, be is tiltották. Mindazonáltal az évtized elején a BBS-vetítések a forradalmi ifjúság összejövetelei voltak. (S megint más kérdés, hogy azóta a stúdiót is sikerült tönkretenni.)

Így még 1969-ben megjelent Konrád György fontos könyve, *A látogató*, Kardos G. György Izrael-trilógiájának első kötete, majd 1971-ben – a lengyel fanyalgás ellenére – a második kötet, a *Hová tűntek a katonák?*

Tény, hogy az amatőr színjátszó csoportok olyan műsorokat mutathattak be, amelyek bármely más szocialista országban elképzelhetetlenek voltak. Tény, hogy ugyan nem a központi kiállítóterekben, de a kerületi kultúrházakban rendszeresen kiállíthattak progresszív festők. Tény, hogy a beatmozgalom is politikai fórummá vált, különösen az egykori Illés együttes esetében. Tény, hogy Aczélék rettegve szemlélték az elszabadult folyamatot. Nagyon valószínű, hogy ezen ijedelem is közrejátszott 1973–1974-ben, amikor kapituláltak a Központi Bizottság antireformer frakciója előtt, s megszületett ama kompromisszum, amely nem számolta ugyan fel teljesen a reformpártot, de a kettős hatalomnak véget vetett.

A KETTŐS HATALOM A POLITIKÁBAN ÉS A GAZDASÁGBAN

Röviden ezzel is kell foglalkozni, másként ugyanis nem érthető a változások háttere. Világosan kell látni, hogy ez valódi kettős hatalom volt, nemcsak az uralmon levő párt két egymást kiegészítő technikája. A különbség az előző időszakokhoz képest abban állt, hogy azelőtt valamely reformintézkedés mindig csak a fenntartás nélkül elismert fennállónak valamely részleges módosításaként szerepelhetett. Egyszermind valamely reformgondolat mindig csak a változatlan módon érvényesnek tekintett „marxi-lenini” állami ideológia valamely részleges kiegészítése, illetve konkrét alkalmazása lehetett. A hatalmi party mindig úgy folyt, hogy valamely reformer csoport bátortalan indítványokat tett emennek vagy amannak a jelentéktelen módo-

sítására. A hetvenes évek elején viszont az történt, hogy bár maga a reform virtuálisan már megbukott, a reformpártnak az előző esztendőkből végzett politikai munkája éppen ekkorra hozta meg gyümölcsét: hirtelen tucatjával bukkantak fel különféle központi grémiumokban olyan emberek, akiket a reform szele hozott fel az ismeretlenségből, azaz akiket még 1966–1969 között a reformerek káderpolitikája válogatott össze bázisul. Így keletkeztek olyan helyzetek éppen 1971–1972-ben, hogy a centrális fórumok tanácskozásain, értekezletein, döntéshozatalain nem a reformerek taktikáztak bátortalan ellenzékben, hanem náluk volt a hatalom, ők vindikálták maguknak a hivatalos álláspont képviselőit, s a magyar párt történelmében másodízben fordult elő (először 1954–1956-ban), hogy a mindenkori pártvonal konzervatív, begyöpösödött exponensei szorultak ledorongolt ellenzékbe. Nyilván nem szabad eltúlozni e folyamat méreteit, de olyan körülmények között, midőn az ország alapkörülményei semmit sem változtak, s midőn a Nyers-frakció gyakorlatilag már lemondott elgondolásainak végrehajthatóságáról, elhanyagolni sem szabad e tünetek jelentőségét. E körülmények szabta helyzet tette ugyanis lehetővé, hogy most már a párton belüli frakcióharcotól viszonylag függetlenül valódi ellenzéki mozgalom bontakozzék ki, elérvén csúcspontját az 1972. és 1973. március 15-i tüntetésben.

A reform visszavonulása a gazdaságban nem ment simán. Mind az ipar menedzserei, mind a parasztok túl hamar beleszoktak a gazdálkodási lehetőségekbe, semhogy egyik napról a másikra veszélytelenül el lehetett volna törölni a reformot. Még hosszú ideig nem lehetett hathatósan hozzányúlni sem az önálló gazdálkodás, sem a viszonylagos termelőszövetkezeti szabadság elvéhez, sem a munkavállalás szabadságához. Sőt, az 1973 elejéig tartó korszakot mindezen tekintetben még némi felfutás is jellemzi. Az iparban még szükségképpen futnak azon programok, amelyeket a reform jegyében indítottak útnak; a pénzgazdálkodási rendeletek apránként kezdik ugyan újra gúzsba kötni a vállalatokat, de az eljárás nagyon óvatos; a termelőszövetkezetek még gyarapodóban vannak.

Ráadásul a politikai szféra említett káderhelyzetéhez hasonlóan a gazdaságban is számolni kellett a kádertényezővel. A reform alatt a káderek csak részben cserélődtek ugyan ki (így a szövetkezetekben a lendületes, kezdeményező figurák kerültek előtérbe), hanem a lényeg az volt, hogy általában felébredt az egész garnitúrában az eredményes és ésszerű gazdálkodás ösztöne s igénye. Az emberek megízlelték az újfajta tevékenységet, s ami a fő, éppen azáltal, hogy ténylegesen függött most már valami a cselekvésüktől, hatalomra tettek szert, és ekkor lehetett talán először azt mondani Magyarországon, hogy a gazdálkodók személyében egy minőségileg külön frakciója az uralkodó osztálynak áll szemben a párt- és rendőri bürokráciával, egy olyan frakció, amely tényleges hatalom felett rendelkezik, s amely ilyenként bázisa a kettős hatalomnak nevezett konfigurációnak. S ezen tényező a reform visszacsinálása közben úgy működött, hogy a menedzserréteg (ideértve minden érdekeltet a trösztvezértől a téveszkönyvelőig) foggal-körömmel ragaszkodott kivívott új helyzetéhez, vagyis ha valamely rendelet megszületését megakadályozni nem is lehetett, egy ideig rajtuk állt, szakembereken és végrehajtókon egy személyben, hogy azokat hogyan értelmezik, és milyen kibúvókat találnak. Hatalmuk forrása természetes: ők termelik a nemzeti jövedelmet. S mindaddig, míg a kormányzat szerint valamely princípiumnál fontosabb kérdés, hogy az ország jövedelme tízmillióval több lesz vagy kevesebb, addig nekik érveik vannak. Mihelyt a hatalmi struktúra úgy alakul, hogy a jövedelmezőség igénye ismét háttérbe szorul, vagy egyszerűen a kormányzat nem hajlandó megfizetni a nagyobb jövedelmezőség árát: a gazdálkodók nagyobb önállóságát, ezen osztálynak – mint az napjainkban is megfigyelhető – vesztett ügye van. 1972-ben azonban valójában még a csúcson sem adták fel a harcot, így ezen év tavaszán nyilvános feszültség keletkezett a Szovjetunióval, amibe aztán Fock tulajdonképp belebukott.

Mindazonáltal a rendpárt már 1970–1971 folyamán teljes lendülettel ment át támadásba, s kiváló érzékkel hamisítatlan szociális demagógiával azon a ponton kezdte ki a reformot, ahol a néptömegek hallgatólagos egyetértésére számíthatott: a jövedelmek területén. A reform négy szférában ugrasztotta meg a jövedelmeket. A nyereségességi rendszer évi negyven-ötvezeres prémiumokat juttatott az ipar vezéreinek. A termelőszövetkezeti szabadság s főleg a melléküzemágak (az ipari szűk keresztmetszetek viszonyai között) sokmilliósi bevételekhez juttatták a mozgékonyabb téeszeket, tehát növelték a „differenciális földjáraadék” hatását, s így a parasztgazdaságon belüli életszínvonal-különbségeket is. A reform ellentmondott volna önmagának, a nemzeti jövedelem növelési elvének, ha nem enged szabadabb teret a magánkisiparnak, ami viszont a fix fizetésekhez képest óriási jövedelmeket biztosított a „maszekoknak”, hiszen az állami ipar a lakosságot nem látja el. Gyors emelkedésnek indult egy új „alsó középosztály”, az üzemmérnökök, technikusok, főművezetők jövedelme, nem utolsósorban főálláson kívüli mellékes munkavállalás révén.

Minden ellenkező híresztelés dacára a reform közvetlenül szolgálta a munkásság érdekeit is, nemcsak a szabad munkavállalás biztosításával, nemcsak általában egy egészségesebb ipari fejlődés kilátásának felsejlésével, hanem jövedelmi téren is – habár nyilvánvaló, hogy olyan arányú jövedelememelkedésre, mint az említett rétegek, a munkásság nem számíthatott. S ezt használta ki az ekkor Gáspár Sándor, Biszku Béla és Németh Károly vezette konzervatív frakció. Megindult az agitáció a nagy jövedelmek ellen, amely hol a menedzsereket, hol a maszekokat, hol a téeszek melléküzemágait vette célba. S céljukat apránként el is érték, hisz természetesen nekik dolgozott az idő. A nyereségességi prémiumrendszert villámgyorsan módosították. Újra adóztatni kezdték egyre fokozódó mértékben a kisiparosokat. A melléküzemágakat igyekeztek leállítani részint leváltással, tönkretétellel, részint általános érvényű rendeletekkel, részint megfélemlítéssel, amennyiben már 1972-ben kezdtek „pénzügyi visszaélések” címén bíróság elé állítani egész téeszvezetőségeket.

Jellemző azonban a szocialista rendszer egész politikumára, hogy miközben késhegyig menő harc dúlt, s lassan, de biztosan fűrészelték el a reform pilléreit, a sajtó és a KB-ülések határozatai változatlanul arról beszéltek, hogy a reform „bevált”, a „párt tovább halad ezen az úton”, és a többi.

AZ ELLENZÉKI HULLÁM

Eme légkörben kapott erőre egy rövid történelmi órára az új ellenzék, amelyben az ötvenhatos „revizionistáknak” csekély szerepük volt: ők örültek, hogy elhelyezkedhettek, s többnyire a szakmájukban dolgozhattak. Sőt, többen tudományos fokozatot is szereztek. Bár kétségtelen, hogy a kettős hatalom reformer frakciója felhasználta e személyeket bizonyos demonstrálásra: olyan gesztusokat engedett meg magának – jó álláshoz vagy éppen szerephez juttatást, kitüntetés és hasonlót, amelyek hivatva voltak azon benyomást kelteni az értelmiségben, miszerint a rendszer – helyesebben ezen frakció – „békül az ötvenhatosokkal”, a kezét nyújtja, azaz jószerevével az ötvenhatos ideológiához való közeledés kísérletével kacérkodik. Az „ellenforradalomról” való megemlékezésekben mind kevesebbet emlegetik „Nagy Imre és csoportja” árulását, a németellenes függetlenségi mozgalomra való visszaemlékezésekben pedig az 1956-ban kompromittált háború előtti vezető kommunisták nevét is meg szabad említeni. Mindazonáltal személy szerint ezen embereknek az ekkori mozgolódásokban nem lehetett szerepük.

Az ellenzéki szellemiség egyik góca Lukács György és a körülötte csoportosuló Heller–Fehér-féle társulás volt, az úgynevezett „Budapesti Iskola”. Ezen kört személyes összeköttetések fűzték a Szociológiai Intézet ekkor már leváltott igazgatójához, Hegedüs András volt miniszterelnökhöz, továbbá Szelényi Ivánhoz és Konrád Györgyhez. Személyes áttételek révén

kapcsolatba kerültek az 1968-as bölcsészkar „maoista per” egykori vádlottjaival is, s ezen a szálon szélesebb ifjúsági körökkel. Ezen körök szellemiségét a rendszer filozófiai és szociológiai kritikája határozta meg, amelyben első helyen állt a bürokrácia és a terror elleni harc, valamint a demokratizmus követelése. Fontosságukat jellemzi, hogy míg Aczél és köre rendkívüli harcokat vívott a rendpárttal, s ezen ellenzékiek csak következetesebben fogalmazták meg azt, amit Aczél is képviselni hirdetett, eme következetességük már nem volt tűrhető, már kívül esett a rendszer által elviselni képes kereteken (bár soha egyetlen szóval sem vonták kétségbe magát a rendszert, ilyesmi egyszerűen nem volt elképzelhető), s így állt elő ama taktikai helyzet, hogy Aczél – saját pozícióinak mentésére – inkább feláldozásuk mellett döntött: már 1971-ben, a kettős hatalom virágkorában úton-útfélen rendszeresen támadta őket, a „marxizmust” stb. hiányolva álláspontjukban.

A Heller–Szelényi-vonal azonban nem ismerte fel azt, hogy egy olyan országban, ahol az alapkérdés a nemzeti függetlenség, és a kizsákmányolás mellett a másik országos jelentőségű feszítőerő a nemzeti érzés, pedig még egy időzjelben életképes ellenzékiség sem képzelhető el a nemzeti érzület ideológiájának kidolgozása nélkül. Olyan embereket, akik csak a nembeli lényegről filozofálnak, könnyűszerrel el lehet szigetelni, s midőn lelökik őket a színről, senki sem fog bánkódni utánuk. S megtörtént azon tragédia, hogy a nemzeti érzület ideológiájának kidolgozása olyan emberek kezébe került, akiknek ellenzékisége nyhén szólva nem volt egyértelmű, mint Fekete Gyula vagy a minden ideológiai skrupulus híján lévő, mélyen reakciós, demagóg Király István. Igazi magyar tragédia – amelyhez fogható nem volt egyetlen másik szocialista országban sem, ahol egyáltalán létezett ellenzéki potenciál –, hogy míg a nemzetiek szemében Hellerék egyszerűen a hivatalos ideológia, a „marxizmus” egyik változatát képviselték, tehát ugyanolyan árulók vagy éppen zsandárok voltak, mint a hivatalos ideológusok, addig Hellerék és táboruk szemében a „nemzetiek” funkciója csak az volt, hogy nacionalista demagógiába burkolják bele a rendszer melletti agitációt, tehát ugyanolyan árulóknak bizonyultak, mint a hivatalos ideológusok. Ily módon a rendszernek sikerült elérnie, hogy a magyar értelmiségiek kölcsönösen vagy rendőrspiclinek, vagy a haza, illetve az ellenállás árulójának tekintsék egymást. Mindez kezdettől bénította a mozgalom alakulását.

Az évtized eleji ifjúság kiváló politikai ösztönét dicséri, hogy ennek ellenére mégis megindult valami, mégpedig olyan valami, ami egyesítette a demokratikus és a nemzeti ellenállás princípiumait. Pillanatok alatt kiderült, hogy ama fiatalokban, akik vagy az Illés-klubban, vagy különféle szociológiai vizsgálatokban, vagy amatőr színjátszó csoportok körül a kultúrotthonokban tömörültek, tehát kétségbevonhatatlan „urbánus” góccok által kapcsolódtak az ellenzékhez, rendkívül erős a nemzeti érzület. Tevékenyen, szinte a semmiből, irányítás nélkül, a hivatalos propaganda „feje felett” maguknak fedezik fel a népi kultúra kincseit. A prononaszírozottan „vörös” csoportosulások archaikus népdalokat adnak elő műsoraikban. Ezrével kezdenek Erdélybe zarándokolni. Mígnem 1972. március 15-én naivan és kezdetlegesen, de világosan, érthető módon adnak kifejezést abbéli álláspontjuknak, hogy a nemzetek függetlensége elleni harc és a tömegek rendszerellenes demokratikus forradalma egy: sok százan e napon tenyérmű háromszínű kokárdájuk közepére Mao-jelvényt tűznek.

Mint említettem, az ellenzéki ifjúsági tömörülés egyik féllégális góca a Gyurkó-színház. Itt ez idő tájt mindenki megfordul, akinek az új szellem élesztésében valaminő aktív szerepe van. A másik fontos, szórványosabb góc az amatőr mozgalom. Sajátos módon vált alkalmassá ezen akkoriban kevésbé ellenőrzött fórum a politikai önkifejezésre. Eltartott egy évig is, míg a rendszer felismerte a veszélyt, s részben ököllet, részben módszeres züllesztéssel, átszervezésekkel és hasonlókkal szétzúzta. Pedig, ismétlem, kulturális alkotásnak is újdonság volt, ami itt

történt: egyszerre sarjadt az aszfaltból és a nemzeti érzületből. Persze nem véletlen, hogy ezt az alkotóerőt a politikai feszültség szabadította fel. Műsoraikban a városi proletár nyomorától a rendőrterroron, a kispolgári közönyön és az egyéni élet kilátástalan sivárságán át a megszállt ország panaszáig minden napirendre került.

A mozgalom 1972. március 15-én érte el első csúcspontját, amikor a fiatalok az ünnepség hivatalos részének lezajlása után nem akarták elhagyni a színteret, hanem tovább énekelték az egyébként hivatalosan kodifikált nemzeti és mozgalmi dalokat. A rendőrök megállapították, hogy a hivatalos programnak vége, távozásra szólították fel a jelenlévőket, s amikor azok nem engedelmeskedtek, megkezdődött a gumibotozás. Ez olaj volt a tűzre, a Belváros késő estig rajzott a kis tüntető, éneklő, szállingózó vagy vonuló kokárdás csoportoktól. A fiatalok történelmet írtak e napon: 1956 óta ez volt Magyarországon ez első rendszerellenes utcai megmozdulás. A kormány a rendőrséggel együtt olyan döbbenet állt szemben a jelenséggel, hogy hirtelenében letörni sem lehetett.

Nem véletlen, hogy a csúcspont időben egybeesett a reformpárt utóvédharcának csúcspontjával. Ebben a márciusi hónapban történt, hogy a moszkvai tárgyalásokról visszatérő Fock miniszterelnök repülőtéreni nyilatkozatában nyilvánosan bírálta a Szovjetuniót amiatt, hogy nem hajlandó garanciát vállalni az ország hosszú távú fejlesztési terveinek megfelelő öntvényellátásért. Erre szintén nem volt példa az utóbbi tizenhat évben. S ez év április 3-i ünnepségén az Operaházban Németh Károly, a budapesti PB titkára volt a protokoll-lista vezetője. A rezsim nyíltan tudtára adta az oroszoknak neheztlését.

Az ellenhatás természetesen nem váratott magára. A rendpárt fölhördült, s már a nyár elején elterjedt, hogy Kádár hetei meg vannak számlálva: Brezsnyev idején, és leváltja. Csakugyan, szeptember folyamán mindenki radikális fordulatra, a Kádár-rezsim bukására számított.

Brezsnyev csakugyan jött, de Kádárt nem váltotta le. A színpalak mögött azonban létrejött a kompromisszum. A reformpárt, hogy pozícióit mentse, belenyugodott az új feltételekbe, de mint azt 1973–1974 eseményei mutatták, önálló pártként való létezésének hónapjai meg voltak számlálva.

1973–1974-TŐL NAPJAINKIG:

FORDULAT, ÚJ MODUS VIVENDI VAGY ÚJ HELYZET?

1972–1973 telén meggyorsult a KGST-be való „visszaintegrálódás” folyamata, valamint megindult a reformot tovább korlátozó rendeletek özöne. A gazdasági szférán túl is mindenütt előtérbe került a rendcsinálás feladata, az Aczél-féle „liberalizmus” következményeinek eltakarítása, a „fellazítás” elleni harc.

Lökést adott ennek az 1973. március 15-i tüntetés is, amelyre a rendőrség ezúttal készült ugyan, de hiába: a megmozdulás talán még nagyobb méretű volt, mint az előző évben, sőt egy-két rövid szónoklat is elhangzott, egy-két helyen nyíltan tüntettek a megszállás ellen. Viszont a megtorlás is alaposabb volt: a rendőrség részben összeverte a Belváros utcáiba beszorított fiatalokat, részben akinek lehetett, elvették a személyi igazolványát, s ezeket később nagyrészt kizárták az egyetemről.

Megindul a rendcsinálás ideológiai fronton. 1973 márciusában minden előzetes bejelentés nélkül leváltják a *Filmkultúra* szerkesztőjét. Április elején egy nagy nehezen „szamizdatnak” minősíthető kézirat ürügyén, amely Marx értékelméletét elemzi, ideológiai vésztorvényeszeket tartanak a Heller-csoport felett (az Akadémia keretei között), s meneszítik őket állá-

saikból. Májusban perbe fogják Haraszti Miklóst a Vörös Csillag Traktorgyárról írt szociográfiai riportja miatt, amelyet állítólag terjesztett, habár előzőleg kiadásra ajánlotta fel a Magvető Könyvkiadónak, valamint a *Szociológia* című folyóiratnak. Kádár a KB novemberi ülésén részletesen elemzi a helyzetet, s március 15-e, a Heller-ügy, valamint a Haraszti-ügy kapcsán arról beszél, hogy az országban megélnékül a „reakciós erők” tevékenysége. Ezt az állásfoglalást természetesen a rendpárt diktálja. Gáspár hatalomátvitelre készül; ismét arról suttog mindenki, hogy Kádár megy.

Ebben a légkörben ül össze a KB 1974. március 19-én. A rendpárt ebben a menetben teljes győzelmet arat: politikai bizottsági tagságuk meghagyásával leváltják tényleges hatalmi funkcióiból Fehér Lajost, Fock Jenőt, Nyers Rezsőt, nyugdíjazzák Ajtay Miklóst. A pártból Aczélt is leváltják, de neki sikerül megszereznie a miniszterelnök-helyetteséget, s volt pártfunkciójába saját emberét, Óvári Miklóst juttatnia.

Másodsor, s ez tán még lényegesebb, a KB határozatot hoz a munkásosztály helyzetéről, amelynek első fejezete a munkásosztály fogalmának definíciója. Ebből kiderül, hogy a munkásból lett politikai funkcionárius hivatalára és szerzett végzettségére tekintet nélkül munkásnak tekintendő, de a munkásból lett gazdasági funkcionárius többé nem tekintendő munkásnak, hanem értelmiségi. Értsd: a gazdasági funkcionárius nem tagja az „uralkodó osztálynak”. Megtörtént tehát a menedzserek látványos eltávolítása a hatalomból, a pártapparátus javára dőlt el azon többéves küzdelem, amely a pártapparátus és a szakapparátus között a befolyásért folyt.

Illetve eldőlni látszott. Hetek alatt kiderült ismét az az igazság, hogy a helyzet nagyon sok mindent megszab: gyökeresen másként politizálni, gazdasági és társadalmi kényszereket figyelmen kívül hagyni ez a csapat sem tudott. E garnitúra semmitől sem irtózik annyira, mint az olyan katasztrófapolitikától, amely ismét egy 1956-os helyzethez vezetne.

Ezen tekintetben valósággal jól jött a rendpárt maradványainak az 1973-as olajpánik, majd a tőkés világgazdasági válság kísértete, olyan értelemben, hogy a Magyarországot erősen sújtó külpiaci bonyodalmak váratlanul óvatosságra és realizmusra kényszerítették az új embereket, lehetetlenné tettek minden kalandor radikalizmust, amely a reform alapintézkedéseinek végleges felszámolásával már a lakosság elemi ellátását veszélyeztetné.

Ilyen módon egy újfajta ellentmondásos helyzet keletkezett. Egyfelől az ország fellélegzett, mert miután mindenki attól félt, hogy Némethék tűzzel-vassal fogják felszámolni a reformot, már 1974 júniusában hangoztatni kezdték, hogy semmi sem változott. S közvetlenül csakugyan nem.

Másfelől azonban lassan, de biztosan – már a dolgok ereje folytán is – fölénybe kerültek azon erők, amelyeknek legalábbis nem volt fontos a reform maradványainak mentése, amelyek intézkedéseikben legalább a könnyebb ellenállás felé haladva egyre szűkítették a reformszellem érvényesülési terepét.

A kisiparosokat új adókkal olyan mértékben megszorították, hogy 1974–1976 folyamán ismét tömegesen kezdték visszaadni az ipart, sőt közvetlen agitációval, nyomással is igyekeztek rábírni őket üzemeik becsukására.

Az új földtörvénnyel megszüntettek mindennemű elvi különbséget az „állami” és a „szövetkezeti” földtulajdon között, létrejött az egységes szocialista földalap; egyszersmind kimondták, hogy köztulajdonban lévő föld többé nem ruházható át semmilyen formában magántulajdonba.

Újabb nyomás indult a még nem szövetkezett parasztnak téeszekbe való kényszerítésére, rábeszéléssel, kényszertagosítással és hasonlókkal. Egyszersmind létrehoztak egy új formát, a mamut-téeszt, amelynek méretei csak a háború előtti nagybirtokhoz foghatók, s amelyben a tagságnak gyakorlatilag már semmiféle beleszólása sincs az ügyek menetébe: tényleges hely-

zetét tekintve már nem szövetkezeti tag, hanem a „szövetkezetnek” mint jogi személynek a bérmunkása.

Az iparban lassan, de céltudatosan visszaállították a párt hatalmát. A pártszervezetek vezetőinek beleszólása a termelés ügyeibe ismét olyan lett, mint a reform előtt.

Módszeres alapossággal váltották le sorra – elsősorban a mezőgazdaságban, de részben az iparban is – a reformszellemű tevékenység legkövetkezetesebb képviselőit, s némelyiket még bíróság elé is állították. Két év alatt sikerült jórészt kiölni azon kezdeményezési kedvet, amely az évtized legelejét jellemezte.

Mindezt azonban – és ez még mindig érvényes – ezen garnitúra úgy műveli, hogy közben bizonyos határok között marad. Ami 1974–1975 óta folyt, nem nevezhető katasztrófpolitikának, hanem csak egy szerencsétlen politikának, amely az országot ugyan nem szakadékbba sodorja, csupán lassan teszi tönkre. Afféle vizenyős helyzet van, amelynek princípiumait részben senki sem meri, részben senki sem tudja megfogalmazni.

Felettebb jellegzetes a kultúrpolitika alakulása, ahol is Aczélnak sikerült visszaszereznie gyakorlatilag teljes hatalmát, anélkül, hogy formailag megváltozott volna a helyzet: nem a párt-központban, hanem a miniszterelnökségen diktált.

Ahhoz képest, hogy mi lett volna várható az 1974. márciusi őrsváltás után, tulajdonképp kevesebbet szűkült a szellemi szabadság, de szűkült. Hanem azt, hogy az értelmiség most nem nyugtalanodik, részben egy új, elég bölcsen alkalmazott taktikai elvnek köszönheti a rendszer. Ez abból áll, hogy látszólag a nyilvánosság elé engednek olyan termékeket, amelyek olykor az egyszerű embert megdöbbentő merészséggel nyúlnak lényeges kérdésekhez. Hogy látszólag, az úgy értendő, hogy rendkívül kicsiny példányszámban, hogy egy vagy két előadásban, hogy az egyszerű dolgozó életviteléből kieső időpontban, hogy szűk értelmiségi körnek szánt keretek között stb. Majd ezután ahelyett, hogy e megnyilvánulásokat a szokott módon támadnák, éppenséggel feldicsérik őket, s úgy állítják be, mintha a rendszeren belül volnának, amittől bizonyos értelemben csakugyan belül kerülnek a rendszeren. Vagyis amit Marcuse mond a kapitalizmusról, hogy olyan hajlékonyá vált, annyira beépít, beszív magába minden megnyilvánulást, hogy nem lehet többé ellenzékinek lenni. A helyzet persze csak formailag hasonló, úgy, ahogyan itt vázoltuk.

Egyidejűleg ennek és más taktikai eljárásoknak a kombinálásával sikerült elzúllasztani, megrothasztani, jelentéktelenné és ártalmatlanná tenni az egykori góccokat, a Gyurkó-színházat, a Balázs Béla Stúdiót, az amatőr mozgalmat, némely folyóirataikat s talán az egész magyar filmgyártást.

A magyar értelmiség nagy apátiában él, amelynek megértéséhez előbb egy tekintetet kell vetni az általános közszellemre.

Másfél-két esztendővel ezelőtt magyar sajtóorgánumok sokat és riadtan cikkeztek az úgynevezett „kispolgárságról” és „privatizálódásról”. Persze a rendpárt szócsövei úgy állították be a dolgot, hogy ez a reform egyik átkos következménye. A dolog annyiban igaz, hogy egy olyan országban, ahol közélet nincs, ahol az emberek érdekeik vagy elgondolásaik védelmére vagy érvényesítésére semminő autonóm nyilvánulást, szervezett alakot nem produkálhatnak, s ahol egyszer hosszú idő után végre felcsillan valamilyen viszonylagos jólét megeremtésének kilátása, csak természetes, hogy mindenki ennek lát neki. Egyébiránt csak mulatni lehet a sajtó tettetett ámulásán és krokodilkönnyeiben, midőn azt kérdi: „vajon miért gubóznak be az emberek a magánszférába”, mikor a kérdésben benne van a válasz: „mert nem létezik semmiféle más szféra”. Mindazonáltal tény, hogy e folyamat vészes méreteket és idéetlen formákat ölt.

A mindennapi élet feletti szoros politikai-ideológiai-rendőri kontroll megszűnésével és a biztosítottabb anyagi lét felcsillanásával kiképződött egy olyan nemzeti közmegegyezés, amely-

nek jegyében mindenki kölcsönösen elismeri a másik jogát magánérdekeinek követésére. Ezen szellem érvényesülése megmaradhatott volna legális, társadalmilag ellenőrizhető mederben olyan esetben, ha a reform ennek kereteit következetesen biztosítja, s mintegy intézményesítheti. Jelen körülmények között azonban a szerzési ösztön kénytelen volt olyan módon „illegálisba vonulni”, hogy magát a szigorodó-merevedő gazdasági szabályozás és ellenőrzés réseibe befúrva kihasználja ama körülmény teremtette lehetőségeket, hogy a gazdasági szervezetek működése mindinkább akadozik, ám a szervezetek felelőseinek létérdeke, hogy ez ne vevődjék észre, ezért elnézik alkalmazottaiknak, hogy az állami tulajdont képező, a normálisnál valamivel hiányosabb cikkek forgalmát magánüzletté változtatják. Gyáron belül és kívül, nagy- és kiskereskedelembe, az anyag- és áruellátás minden szintjén kiterjedt, finom szövésű kéz kezelt mos kölcsönösségi rendszer működik, egy-egy élelmesebb szakmunkásnak, művezetőnek valóságos üzleti hálózata van.

A korrumpálódás átjár szinte minden szervezetet. A mérgezés előrehaladottságát már nem is az esetek gyakorisága mutatja, hanem a nyíltság, amellyel mindez folyik. Állami ásatás bejáratánál állami őr mondja a behajtani kívánó gépkocsivezetőnek: „Uram, szigorúan tilos! Csak megfelelő ellenszolgáltatás fejében engedhetem be, mert kiteszem magam annak, hogy letolnak.” S itt nemcsak az a baj, hogy pénzt fogad el, hanem az is, hogy nyíltan kéri, s legfőképpen az, hogy tudja, az, aki letolná, nem fogja ezt tenni, mert tudja, hogy e tilalom az őrnök mellékkereset forrása, s ezen mellékkeresetet különféle rafinált formákban lehetséges sztrájkolás, nehézségtámasztás terhe mellett nem veheti el tőle. Magyarán – s ez így van az egész vonalon – a beosztottak megteszik főnökeiknek azt a szívességet, hogy dolgoznak annyira, amennyire ahhoz szükséges, hogy le ne bukjanak, azzal a feltétellel, hogy nem nyúlnak illegális – de köztudott – magánkereseteikhez.

Ennek azután két következménye van. Az emberek magánkereset kicsikarása végett látzatnehézségeket támasztanak olyankor is, amikor nincs nehézség, ami miatt egyre több a zökkenő és a kár az egész termelésben és kereskedelembe; olyan munkafolyamatok pedig, amelyekben külön keresetekre semmiképp sincs kilátás, úgy végeztetnek el, hogy abban nincs köszönet. S a munkavégzés minősége az utolsó két év folyamán nemcsak a termelésben, hanem a hivatali gépezetben is meredeken romlott. A közöny, az apátia, az elvégzendők iránti tökéletes érdektelenség sűrű, áporodott levegője honol közintézményeinkben.

Ilyen körülmények között az értelmiség először is elvesztette hitét munkája értelmében. E hanyatló közszellem, általános munkaerkölcsi és termelékenységi romlás láttán tehetetlennek érzi magát, s aki ezzel szembezáll, bolondokházába való: Don Quijotének. Másrészt nap mint nap kénytelen belelátni a programok felső és középszintű kiküszöbölhetetlen abszurditásaiba, amelyek vagy KGST-kényszerekből, vagy egy önmagát kontrollálni képtelen gépezet egyszer már lavinaként elindult s többé megállíthatatlan folyamatainak öntörvényeiből erednek. A szakértelmiségi igyekszik elvégezni munkáját azon a minimumszinten, amiből nem lehet baja.

Persze ha azt vesszük, hogy a szocialista rendszerben az uralkodó rétegek elsődleges célja nem a lendületes gazdasági növekedés biztosítása, hanem a hatalom szilárdsága (s ezért is a gazdaságtól megkívtant létfontosságú minimum a hadipotenciál garantálása, bár néha még ez is sok), akkor kialakult állapotaink a rendszer ezen exponensei szempontjából rendben vannak. Minden olyan lendületet, amely veszélyeztethette volna a status quo falait, sikerült megtörni: a közöny és az apátia mindig jobb, mint a túlságos tettvágyó izgatottság. S a rendszer bölcs. Mert ezen apátiának köszönhető, hogy ama népi demokráciák közül, amelyeknek értelmisége – történeténél fogva – ellenállásra predesztinált, a magyar az egyetlen, amely nem mozdul, de midőn egy gyenge szellőcske megrezdült, rémülten meg is tagadta azt.

1974–1975 óta alapvető változások történtek némely szocialista országban. A szovjet diszszidensek akciójára egy világ figyel. A cseh chartisták lehetetlen feltételeik között folytatják harcukat. A lengyel munkásvédő bizottságok tevékenysége szakadatlanul nyugtalanítja a kormányt. A szocialista rendszerek hagyományos belső biztonsága megingott. Az ellenálló értelmiség és munkásság rákényszerítette a kormányokat bizonyos tények tudomásul vételére. S hiába számolnak le egyénekkel, ezek már élő mozgalmak, amelyek talán egy jobb jövőt készítenek elő.

Vajon mi az oka a magyar értelmiség mozdulatlanságának? Mi az oka annak, hogy bár az embereknek rossz a közérzetük, hogy látva látják, a dolgok egyáltalán nem előre mennek, hogy időről időre torkig vannak a napi és a heti sajtó szemforgatásával és hazudozásával, akár Kosuth Lajos díszmagyaros portréja van a címlapon, akár az „előítéletes gondolkodást” ostromozák „haladó szellemű zsrnaliszták”, ennek ellenére nemhogy nem fogadták lelkesen, fellélegezve a magyar „Harmincnégyek” 1977. januári akcióját – hogy végre nálunk is történik valami –, hanem éppenséggel elhatárolták magukat tőle?

Vajon elegendő magyarázat-e, hogy a magyar értelmiség lelkébe 1956, majd az azt követő, 1975-ig tartó hullámzások után túlságosan mélyen beette magát a kilátástalanság érzése; hogy túlságosan reménytelennek látszik bármi változásra számítani, s ha alapvető változás nem várható, minek a bőrünket egyébként a vásárra vinni? Nem itt a dolog nyitja, mert ez még nem magyarázná azon heves ellenkezést, amelyet a „Harmincnégyek” akciója kiváltott.

Az eldöntendő faktor ott van, hogy a magyar értelmiség ezen utóbbi tizenöt esztendőben, attól kezdve, hogy a rezsim a megtorlást lezárván hozzáfogott kialakítani saját arculatát, túlságosan rásiklott a rendszer vágányaira. Túlságosan komolyan vette az uralkodó réteg különböző csoportjai között folyó harcokat olyan értelemben, hogy minduntalan igyekezték a reformpártot támogatni, elhitette önmagával is, hogy a történelmi feladat a fennálló rendszer javítása. Ennek két következménye lett. Először is minduntalan megfontolás tárgyává tette, hogy nem árt-e valami a reformpártnak, már tudniillik nem „kompromittálja-e” túlságosan a rendpárt szemében. Volt azonban e kapitulációs politikának egy érdekes másik következménye is. Ha az értelmiségi ellenzék produkált valamely fontosabb megnyilvánulást, akkor azt ezen jellemzett taktikai konstellációban lehetőleg minél kevésbé neveztek nevén, lehetőleg minél inkább úgy tüntették fel, hogy korántsem ellenzéki, hanem igenis a rendszerhez tartozó megnyilvánulásról van szó, amivel éppenséggel valóságosan elősegítették, hogy minden csakugyan magának a rendszernek a megnyilvánulásává váljék. Vagyis az értelmiség azon jelszó által, hogy óvni és támogatni kell a reformpártot, valamint azon jelszó által, hogy le kell tagadni – elfogadtatása végett – tulajdonképpeni ellenzékiességét mindannak, ami ellenzéki, valójában feladott mindennemű rendszertől független, rendszeren kívüli mércét. Ezáltal ideológiailag kötötte magát olyan gúzsba, hogy lehetlenné vált felismernie ama történelmi pillanatot, amikortól fogva nem lehet, nem szabad többé a rendszeren belüli változásokat várni, nem lehet, nem szabad többé a rendszer diktálta játékszabályokhoz igazodva politikai ténykedésnek feltüntetni azt, ami már csak ártalmatlan s következménytelen bohóckodás. Nem lehet, nem szabad, mert az idő eljárt, a történelmi konstelláció megváltozott, s amely nemzet értelmisége nem talál el az öneszmélés új formáihoz, az anakronizmussá válik, széthullik, tartását veszti, s nem lesz képes sem gondolati, sem erkölcsi tőkét továbbadni olyan nemzedékeknek, amelyek esetleg már meglátják egy új állapot bekövetkeztét.

S nem is csak erről van szó. Minél makacsabb, kiüríthatatlanabb, tántoríthatatlanabb az ellenállás, annál inkább eljut a visszhangja olyan tömegekhez is, amelyek teljesen politikán kívül élnek, s annál kényelmetlenebb helyzetek keletkezhetnek a kormányaik számára. E helyzetek kényelmetlenségét az emberek felismerhetik, s még tovább mehetnek. Kialakulhat olyan

állapot, amelyben – hacsak nincs háború – a kormányok örökös kapkodó defenzívába szorulnak, s az ilyen általános konstelláció megkönnyítheti az olyan nemzetközi döntések létrejöttét, amelyek értelmében a Szovjetunió kénytelen lesz némileg nagyobb mozgási szabadságot tolerálni a népi demokráciáknál. Ezen új helyzetben egy arra felkészült értelmiség szükséges, amely jobb irányba terelheti a dolgokat.

A magyar értelmiséget egyelőre sikerült megosztani, korrumpálni, megfélemlíteni, megzavarni és cselekvésképtelenné tenni. Ezen állapot azonban nem tarthat örökké.